

II
AZ OSZK TÖRTÉNETÉBŐL

Az Illésházy-könyvtár
Fejezet az Országos Széchényi Könyvtár
állománytörténetéből

BERLÁSZ JENŐ

I. ILLÉSHÁZY ISTVÁN AJÁNDÉKA

József nádor, mint a Magyar Nemzeti Múzeum és a hozzákapcsolt Széchényi Országos Könyvtár praesese 1835. június 22-éről keltezve gróf *Illésházy* Istvántól, egy nagy múltú dúsgazdag mágnás családnak akkoriban közismert tagjától a következő levelet¹ kapta:

Serenissime Caesareo Regie Hereditarie Princeps,
Archi Dux Austriae Regni Hungariae Palatine,
Domine mihi Gratosissime!

Adjunctis Rerum mearum imperiose illud deposcentibus, ut relicto prioris mansionis loco, reliquos qui supersunt vitae dies, remotus a Negotiis in pace et tranquille definire possim, ac debeam, constitui, tantillum quod superest, ad aram Patriae offerre, motivo proinde hocce, unaque intimam, illimitatam devotionem meam erga Serenitatem Vestram Caesareo Regiam pro viribus contestari valens, Bibliothecam meam, non contemnendi intrinseci valoris Libros et Manuscripta, collectionem item Mapparum haud minoris valoris complectentem, pensatis correlationibus successorum meorum, nunc illico, donec adhuc vivere licet Musaeo Nationali gratuito offerre, Altissimaeque Serenitatis Vestrae Caesareo Regiae Protectione devovere sutinero; unaque supplex fio: quo Eadem Serenitas Vestra Caesareo Regia quo ad acceptiorem ejusdem pro sapientia sua, necessaria ordinare dignetur, dispositionibus quo ad resignationem per Dominum Franciscum Nemák Tabulae Judiciariae Assessorem, et Bonorum Praefectum in Castello Dubnitzensi Cottus Trenchiniensis fiendam, ex parte mea praevie jam factis.

In reliquo Benignitati, altis gratiis et favoribus commendatus omni cum submissione, et cultu maneo

Serenitatis Vestrae Caesareo Regiae
Nagy Szarvae 22. Junij 1835.

Servus humillimus obligatissimus obsequentissimus
Comes Stephanus Illyésházy mp.

Magyarra ültetve e levél a következőképpen hangzanék:

Legfenségesebb Császári Királyi Örökös Herceg,
Ausztria főhercege, Magyarország nádora,
Legkegyelmesebb Uram!

Dolgaim állása parancsolólag kívánja, hogy — amidőn lakhelyemet elhagyom — hátra-levő napjaimat, melyek az életből még fennmaradnak, a közügyektől visszavonulva békében és nyugalomban tölthessem és töltsöm. Elhatároztam, hogy ami kevés javam még van, azt a haza oltárára ajánlom. Ez okból s egyszersmind hogy Császári Királyi Fenséged iránt bensőséges és határtalan tiszteletemet erőmhöz képest tanúsítsam, nem megvetendő belső értékű könyvtáramat, amely könyveket és kéziratokat, s nem kisebb becű térképgyűjteményt foglal magában, — mérlegelve utódaim viszonyait — most mindjárt, amíg életben vagyok, a Nemzeti Múzeumnak ajándékképpen felajánlom, s Császári Királyi legmagasabb Fenségednek védelmére bízom. Egyben alázattal kérem, hogy Császári Királyi Fenséged ennek átvétele tekintetében a szükséges teendőket bölcsessége szerint elrendelni kegyeskedjék; az átadásra nézve, melyet Nemák Ferenc táblabíró és jószágkormányzó úr a Trencsén megyei dubnici kastélyban fog lebonyolítani, a magam részéről már előre megtettem a rendelkezéseket.

Egyébként magamat Kegyességednek magas kedvezésébe és jóindulatába ajánlva, teljes alázatossággal és tisztelettel maradok

Császári Királyi Fenségednek

Nagyszarván, 1835. június 22-én

legalázatosabb lekötelezett és engedelmes szolgája

Illyésházy István gróf

Ez a nehéz gördülésű írás keveset mond ahhoz, hogy belőle az ajándékozás motívumaira következtetni tudjunk. József nádor számára azonban nem volt ismeretlen a helyzet, amely Illésházyt e levél megírásához vezette. Amióta Magyarország nádora lett (1796), tanúja volt a gróf élete folyásának. Nemesak hírből hallott róla, mint előkelő nagybirtokosról, akinek a Csallóközben, Trencsén és Fejér megyében, sőt a határokon kívül (Morvaországban) is nagy uradalmi voltak,² hanem személyesen is ismerte, mint Trencsén és Liptó megye örökös főispánját,³ mint jeles közéleti férfit, aki a 90-es évek óta vezető szerepet vitt az országos politikai fórumon. Tudta, hogy a magyar főnemességnek ahhoz a kicsiny csoportjához tartozik, amely különválóban volt az abszontista, elnémetesedett udvari arisztokráciától, s a nemzeti megújulás ügyének támogatójával szegődött.⁴ Nyilván hallott a gróf szabadkőműves múltjáról,⁵ s arról is, hogy *II. József* császár halála után a nemzeti oppozíció idején egy harcos politikai liga vezére volt.⁶ Értesülve lehetett arról is, hogy *Napóleon* császár Illésházyt Magyarország meghódítása esetén alkirálynak szemelte ki,⁷ s hogy az emiatt ránehezedő gyanu folytán sokáig rendőri megfigyelés alatt állt.⁸ A franciaellenes hadjáratok további kritikus éveiben viszont volt alkalmja tapasztalni a nádornak, hogy Illésházy az egész nemességgel együtt kitartott a dinasztia mellett, jelentős részt vállalva az inszurrekciók áldozatából.⁹ S ugyanezen idők óta személyesen győződhetett meg róla, hogy a gróf — fenntartásokkal bár — kész volt támogatni azt a politikát, amelyet ő, a nádor inagurált. A hazafias arisztokraták közül Széchényi Ferenc mellett elsősorban Illésházy volt az, akinek a tanácsára bizalommal hallgathatott, s akinek felelősségteljes együttműködésére az országgyűléseken legbiztosabban számíthatott.¹⁰ Olyannyira értékelte a gróf közéleti tevé-

kenységét, hogy 1801-ben valóságos belső titkos tanácsossá neveztetete ki,¹¹ 1808-ban pedig alkancellárságra ajánlotta; utóbbi méltóságra azonban a bécsi udvar nem volt hajlandó elfogadni, e helyett aranygyapjas renddel tüntette ki.¹² Emlékezhetett József nádor Illésházy királyi biztosi működésére is az 1813-i felvidéki árvizek alkalmával s egyéb közérdekű fáradozásaira.¹³ De nem feledte valószínűleg azt sem, hogy 1823-ban volt bátorsága az abszolutizmus erőszakosságai miatt visszalépni főispáni hivatalától.¹⁴ Minden biztonnyal megfordult a nádor Illésházy pozsonyi palotájában és dubnici kastélyában is; utóbbi helyen különben olyan előkelőségek is vendégeskedtek, mint *Sándor* cárr, aki 1805-ben az

Gróf Illésházy István

(Eredeti olajfestmény az Országos Széchényi Könyvtárban)

austerlitz csatából menekülve, ejtette útba Illésházy rezidenciáját,¹⁵ és *Ferenc* császár, aki 1809-ben a wagrami ütközet után utazott át e vidéken.¹⁶ Lehetett tehát alkalma József nádornak látni azt a könyvtárt, amelyet a gróf most a nemzetnek felajánlott, s tudomást szerezhetett e felajánlás tragikus hátteréről is. Hiszen nyílt titok volt, hogy a 73 éves nagyúr, egy emberöltőn át nemzetébresztő írók és hazafias, emberbaráti törekvések bőkezű mecénása csődbe került, hogy egymillió forintos csődtömegét a közismert görög származású bankár, báró *Sina* György rendezte, s ennek kapcsán a felvidéki Illésházy-dominiumok (Trencsén, Bán, Brumov) az ő tulajdonába mentek át. Végül tudott dolog volt, hogy a gróf beteg, összetörten a csallóközi Nagyszarvára vonult vissza, arra a jóságra, ahol ősei a középkorban éltek, ahonnan fényes karrierjük elindult, s itt mint családjának utolsó tagja, dolgai végső elrendezésével foglalatoskodott.¹⁷

Ebben a távlatban, ezekben az összefüggésekben szemlélve a dolgokat, József nádornak nem volt hosszabb időre szüksége, hogy határozni tudjon Illésházy ajánlata felől. Néhány nap múlva, június 30-án hivatalos levelet intézett hozzá: megköszönte nagylelkű ajándékát s elfogadó nyilatkozatot tett.¹⁸ Rögön

utasította a Nemzeti Múzeum igazgatóhelyettesét, *Haliczky* Antalt is: készüljön fel a dubnici könyvtár átvételére és Pestre hozatalára.¹⁹ Egy hónappal később (augusztus 9-én) pedig *Haliczky* előterjesztésére felszólította *Horvát* Istvánt, a Széchenyi Országos Könyvtár őrét, hogy utazzon Dubnicra és bonyolítsa le az átvétel ügyét. Egyben rendeletet küldött Trencsén megye alispánjának, hogy a szállításhoz szükséges szekereket biztosítsa a múzeumi küldöttnek.²⁰

Illésházy neve és híre *Horvát* István előtt sem volt ismeretlen. A századeleji hazai tudós- és íróvilág fel egészen *Kazinczyig* tisztelte, nagyrabecsülte a grófort, mint a magyar nyelvmozgalom támogatóját, mint kultúrembert, bibliofilt, és mecénást.²¹ Tudták róla, hogy hatalmas összeggel járult hozzá a Ludoviceum alapításához, adakozott a Nemzeti Múzeum pénzalapjára,²² s hogy kulturális érdemei elismerésül a Magyar Tudományos Akadémia 1830-ban igazgató tanácsának tagjává választotta.²³ Egy alkalommal (1829-ben) akció indult *Horvát* István tudományos munkásságának Illésházy részéről leendő támogatására is. A pesti magyar nemes ifjúság, nyilván *Horvát* egyetemi tanítványai igen figyelemre méltó hosszú feliratot intéztek Trencsén urához és kérték, hogy tegye lehetővé *Horvát* újabb őstörténeti munkájának, mint a nemzeti lélek ébresztésére kiváltképp alkalmas műnek közzétételét.²⁴ Hogy mi eredménye lett e felhívásnak, nem tudjuk, de bizonyos, hogy *Horvát* emlékezetében maradandó nyomot hagyott és most, hat év múltán feszült kíváncsisággal és nagy tudományos várakozással indult el Dubnic felé.

A könyvtár átadása-átvétele — tudomásunk szerint — szeptember hónapban zajlott le.²⁵ *Horvát* István és famulusa a gyűjteményt ládádba csomagolva hozták Pestre, s beszállították a Széchenyi Országos Könyvtár Országúti otthonába. Az idevágó hivatalos jelentés sajnos nem maradt fenn, s így közelebbi értesülésünk nincs arról, hogyan értékelte *Horvát* a nádor előtt ezt a minden előzetes jel szerint nagyszerű új szerzeményt, illetőleg milyen javaslatot tett további kezelésére nézve. Különös, hogy a sajtó nem sietett hírt adni a Széchenyi Országos Könyvtár rendkívüli gyarapodásáról, pedig ez több nagy történelmi jelentőségű kódexkincset is tartalmazott. Nincs kizárva, hogy a magyar literátus világ csak 1836 májusában a hosszú országgyűlés közzétett cikkeleiből (38. tc. 1. §.) értesült Illésházy ajándékáról.²⁶

A Széchenyi Országos Könyvtár diszkrét magatartásának minden valószínűség szerint az volt az oka, hogy az akkori Múzeum-épületben, amelyet 1814—1817 között *Batthyány* József hercegprimás nyaralójából alakítottak át kultúrintézetté, — húsz év múltán a könyvtári helyiségek annyira megteltek, hogy nem volt lehetőség az Illésházy-gyűjtemény felállítására. A dubnici könyvek kicsomagolatlanul álltak az intézet tornácán, várva a jobb jövőt, az új Múzeum felépülését.²⁷

A *Pollack* Mihály-féle Múzeum-palota építkezése 1837 nyarán kezdődött. A gyűjteményeknek helyükön kellett volna maradniok az új épület elkészüléséig, mivel a régi villa a munkálatoknak nem állt útjában. Ámde az 1838. márciusi pesti nagy árvíz megghiúsította ezt az elgondolást. A *Batthyány*-villa annyira meg rongálódott, hogy valamennyi gyűjteményt sürgősen ki kellett belőle költöztetni. József nádor rendeletére most már a Széchenyi Országos Könyvtár egész anyagát becsomagolták s az Üllői úton kevéssel előbb elkészült Ludoviceum épületében helyezték el. Ide kerültek az Illésházy-könyvtár ládái is.²⁸ Csaknem egy évtized múlt el, amíg az új Múzeum beköltözhető állapotba került. 1846 őszen és 1847

tavaszán foglalta el új helyét a Széchenyi Országos Könyvtár.²⁹ Most már bőséges hely volt a teljes könyvanyag felállítására. Erre azonban még hosszú ideig nem kerülhetett sor, mert az elkészült pompás palotának nem volt sem berendezése, sem elegendő személyzete.

A csakhamar bekövetkező 1848/49-i események, majd az önkényuralom csaknem két évtizedre lehetetlenné tették e problémák megoldását. A Bach-rezsim és az utána következő kormányok alatt minden kezdeményezés bürokratikus lehetetlenségbe fulladt. Sokban hozzájárultak a technikai csődhez azok a személyi veszteségek is, amelyek a Múzeumot érték. Még a beköltözés időszakában, 1847 elején meghalt József nádor és benne az intézet elveszítette azt a lelkes és energikus pártfogót, aki nagy befolyásának latbavetésével minden nehézséget el tudott hárítani a fejlődés útjából.³⁰ Még előbb, 1846 nyarán eltávozott az élők sorából Horvát István a Széchenyi Országos Könyvtár anyagának kitűnő ismerője, aki az ekkoriban már 100 000 kötetnyi országos gyűjtemény célszerű rendezését legszerencsésebben biztosíthatta volna.³¹ S mindkettőjüket megelőzően, már 1838-ban elhunyt Illésházy István is, aki a dubnici könyvtár sorsára befolyással lehetett volna.³²

Mátray Gábornak, a Széchenyi Országos Könyvtár Horvát István után következő örének egy emberöltőre terjedő könyvtárosi működése alatt csak igen lassú ütemben haladt előre a konszolidálódás. A személyzet csak 1860 után emelkedett két, majd három főre; a bútorozás is évtizedekig elhúzódott. Így 1865-ig csupán a Széchenyi Ferenc-féle törzskönyvtárnak és segédkönyvtárnak, valamint kéziratgyűjteménynek rendezését és felállítását lehetett végrehajtani. Az Illésházy-könyvtár az új Múzeum-épületbe való beköltözés után húsz évvel, az átvétel után harminc évvel is feldolgozatlanul hevert, akárcsak a többi nagy könyvtártestek: a Jankovich Miklós- és a Horvát István-féle.³³

Fordulatot a Széchenyi Országos Könyvtár elhanyagolt állapotában csak az 1867. évi osztrák—magyar kiegyezés, s a nyomában megalakuló polgári nemzeti kormányrendszer hozott. Báró Eötvös József kultuszminiszter 1869-ben végre módot, lehetőséget talált a könyvtár teljes berendezésére és a szükséges személyi létszám biztosítására. Egy fiatal könyvtártiszt, Barna Ferdinánd pedig tucatnyi ideiglenes munkaerővel „rohammunka”-szerűen pár év alatt rendet teremtett a Széchenyi Országos Könyvtárban. A kb. 150 000-nyi állományt 1875-ig maradéktalanul felállították és katalogizálták.³⁴

Ez alkalommal eldőlt az Illésházy-könyvtár sorsa is. A nagy rendezés — amelyet Eötvös miniszter rendeletére az ún. müncheni könyvtári rendszer szabályai szerint hajtottak végre — merev szaktudományi kategóriákra volt alapozva, s mint ilyen, a könyvanyag tekintetében nem túrt semmiféle történetileg kialakult külön könyvtártestet. Azokat a szervezen összefüggő nagy állagokat, amelyek egy vagy több gyűjtő élete munkájából álltak össze, kíméletlenül szétbontották, s darabjait sok-sok szaktudományi főszakba, alszakba, mellékszakra sorolták be. Áldozatul esett e buzgalomnak az alapító Széchenyi Ferenc könyvtára is, s természetesen méginkább Illésházyé. Az utóbbinak Barna Ferdinánd a nagy klasszifikáláskor már a nevét sem tudta; a *Magyar Könyvszemlé*ben megjelent beszámolójában mint „Istvánffy-könyvtárt” emlegette.³⁵

A dubnici gyűjtemény tehát elmerült az Országos Könyvtár könyvtengerében mielőtt a hazai republica litteraria megtudhatta volna, mit is kapott tulajdonképpen. Igaz, Horvát István 1835-ben bizonyára tüzetesen átforgatta a

könyveket, sőt a kódexeket nyilván ki is emelte közülük, hasonlóan *Mátray*nak is bő alkalma volt megismerkedni a keze ügyében levő becses hagyatékkal — de egyikük sem jutott hozzá, hogy akár csak egy kurta recenziót írt volna Illésházy István ajándékáról.

Így történt, hogy a Széchényi Országos Könyvtár fennállásának százados évfordulóján megjelent ünnepi kiadvány a dubnici könyvtárnak már hozzávetőleges mennyiségi adatait sem tudta közölni, nemhogy szellemi értékét jelezni.³⁶

II. A DUBNICI KÖNYVTÁR ÁLLOMÁNYA

Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára Fol. Lat. 26—31. és Fol. Germ. 1 jelzet alatt összesen hét kötetnyi leltárt őriz az egykori Illésházy-gyűjteményekről. E kötetek nem mind egykorúak. Kettő a XVIII. század kilencvenes éveiben készült, a többi az 1806/7. évi általános könyvtárrendezéskor. (Megjegyzendő, hogy az utóbbiak 1807-től folyamatosan kiegészültek az új szerzemények bejegyzéseivel egész 1832-ig.) Logikai összefüggésük alapján e leltárak a következő sorrendbe állíthatók:

I. (Fol. Lat. 27.) „*Catalogus bibliothecae Dubniczensis comitis Joannis Illésházy . . . novissime confectus. 1792.*”

II. (Fol. Germ. 1.) „*Beschreibung deren sammentlich in der Bibliothek befindlichen deutschen Büchern. Anno 1797.*”

III. (Fol. Lat. 29.) „*Catalogus bibliothecae Dubniczensis ad excelsam familiam comitum Illésházy . . . pertinentis, et provida cura . . . comitis Stephani Illésházy . . . anno MDCCVI. in ordinem redactae a Georgio Buczászky.*” Tom. 1—2.

IV. (Fol. Lat. 31.) „*Catalogus rariorum librorum Illésházyanae bibliothecae Dubniczensis, confectus anno MDCCCVI. per Georgium Buczászky . . .*”

V. (Fol. Lat. 28.) „*Bibliothecae Dubniczensis . . . comitis Stephani Illésházy . . . Catalogus manuscriptorum . . .*”

VI. (Fol. Lat. 26.) „*Catalogus bibliothecae Dubniczensis ad . . . familiam comitum Illyésházy . . . pertinentis anno MDCCCXXX. confectus.*”

VII. (Fol. Lat. 30.) „*Repertorium speciale catalogi bibliothecae Illésházyanae Dubniczensis confectus a Georgio Buczászky . . . Anno MDCCCVII.*” Pars 1—2.

Az egyes kötetekhez a következő magyarázó megjegyzéseket fűzhetjük:

Ad I. A dubnici könyvtár általános leltára, melyet Illésházy István atyja, Illésházy János készíttetett 1792-ben, s amelyet folytatólagosan 1799-ig vezettek.

Ad II. Leltár az Illésházyak német nyelvű könyveiről. Megjegyzendő, hogy ezek eredetileg nem tartoztak a dubnici könyvtár anyagához. Ezeket kb. 1785 és 1800 között az ifjú Illésházy István gyűjtötte, amikor mint fiatal házas a báni kastélyban lakott. E gyűjteményt csak 1806-ban egyesítették a dubnici tékával.

Ad III. Az Illésházy István rendelkezésére végrehajtott *Buczászky*-féle 1806/7-i könyvtárrendezés főleltára, amely a különgyűjteményeken kívül a teljes dubnici könyvtárat (tehát Illésházy Jánosét is) felöleli a báni kastély német könyveivel együtt. Szervesen bele van illesztve az 1807 utáni gyarapodás is 1832-ig bezárólag.

Ad IV. A dubnici könyvtár ritkaságai 1806-ban.

Ad V. A dubnici könyvtár kéziratai 1806-ban.

Ad VI. Másolat az 1830 tájáig folytatott *Buczászky*-féle főleltár első három osztályáról.

Ad VII. Névmutató a III. alatti főleltár teljes, 1832-ig terjedő anyagáról.

Ezek szerint tehát megvan a lehetőség arra, hogy a dubnici Illésházy-könyvtár állományába betekintsünk, hogy fogalmat alkothassunk róla, mit is nyert tulajdonképp az Országos Széchényi Könyvtár e feledésbe merült ajándék révén. Mert elemi követelmény az, hogy egy nemzeti könyvtár önmagának és a tudományosságának számot tudjon adni az őrizetében levő értékekről, azok provenienciáját illetően is. Feleletet kell kérnünk a leltáraktól a dubnici gyűjtemény számszerű nagyságára, jellegére és jelentőségére nézve általában, s tartalmára részleteiben is. Hiszen 130 év után azt sem tudjuk: mennyiben volt a könyvtár hungaricajellegű, mennyiben idegen, továbbá: milyen korú, mely tárgyú, miféle összetételű anyagot tartalmazott.

Vizsgálódásunk alapjául az ún. Bucsánszky-féle leltárt kell választanunk, mint amely a végső kiteljesedett könyvtárról ad számot.

A leltár készítője, Bucsánszky György bölceleti doktor, a pozsonyi kir. főgimnázium költészettanára és aligazgatója volt, 1803 óta nyugállományú professzor. Két évtizedre terjedő irodalmi működése során írt egy egyháztörténeti tankönyvet s bőven gyarapította a latin ódák és panegiricusok műfaját.³⁷ Illésházy Istvánnal való kapcsolatáról semmi közelebbit nem tudunk. Tény, hogy a gróf alkalmas személynek tartotta őt könyvtára korszerű rendezésére és bibliográfiai feldolgozására. S megállapíthatjuk: a professzor meg is felelt az iránta megnyilvánuló bizalomnak. Feladatát szerencsésen végezte el. A gyűjteményt elméleti tanulmányokra támaszkodva, de a realitásokhoz alkalmazkodva rendezte s írta le. Minden bizonnyal az ő buzgalmanak köszönhető a könyvvállomány egyes darabjainak empire izlésű művészi exlibriszel való ellátása is.

Bucsánszky a nagy mennyiségű könyvanyagot a kor uralkodó felfogása szerint tudományosztályokba csoportosította, ezeken belül azonban sem kronológiára, sem formátumra nem volt tekintettel: a különböző korú és nagyságú könyveket keverten sorolta egymás mellé. Az időrendiség teljes figyelmen kívül hagyását — ami a gyűjtemény történetisége folytán hiba volt — néhány lényeges különgyűjteményi kategória kialakításával igyekezett ellensúlyozni: megpróbálta a könyvtár legbecesebbnek tartott részleteit kiemelni a tömegből.

A tudományosztályok (*classes*), amelyekbe Bucsánszky a dubnici könyvanyagot sorolta, a következők voltak:

1. *Classis facultatis theologicae* (A)
2. *Classis facultatis juridicae* (B)
3. *Classis facultatis medicae* (C)
4. *Classis facultatis philosophicae* (D)
5. *Classis facultatis philologiae* (E-F)

E keretek tulajdonképpen az egyetemi szervezet hagyományos tudománykari beosztását tükrözik. Sajátságos csak a filológiai osztály elkülönítése a filozófiától, amit azonban a tudományok mellett észrevétlen felnövő ötödik „nagy hatalom”, a szépirodalom léte ekkoriban már feltétlenül megkövetelt.

A tudományosztályokon kívülálló *különgyűjteményi csoportok* számát Bucsánszky háromban állapította meg:

<i>Chartae geographicae</i>	(G)
<i>Libri rariores</i>	(R)
<i>Manuscripta</i>	(M)

Ez az elkülönítés korszerű eljárás volt; mellette szólt nemcsak a könyvtári-tudományos gyakorlat, hanem a fejlődő bibliofília is.

Ami a könyvtárrendezés másik felét, ti. az anyag leírását illeti, Bucsánszky ebben a tekintetben is messzemenő gondossággal járt el. Két testes kötetre terjedő „*Catalogus*”-a,³⁸ amely voltaképpen a leltár (*inventarium*) és a helyrajzi nyilvántartó (*repertorium*) szerepét tölti be, minden egyes kiadványt (szakonként újrakezdődő folyószámozással) teljes címirata szerint regisztrál, valósággal „fotográfiát” ad a címlapról. Kiegészítésképpen feltünteti még a kiadványok nagyságát (*forma*), füzet- vagy évfolyam-számát (*tomi*) és kötetszámát (*volumina*). Megjegyzések (*animadversiones*) rovatában pedig hasznos utalásokat és tudományos tájékoztatásokat nyújt.

Mai értelemben vett katalógus gyanánt Bucsánszky rendszerében az ún. repertorium szolgál.³⁹ Ez szintén két kötetnyi, de kisebb terjedelmű, könnyű kezelésre szánt alfabetikus szerzői, illetve (névtelen műveknél) tárgyszó-katalógus, amely a könyveknek csak erősen lerövidített címiratát adja és utal a „*Catalogus*” megfelelő kötet-, lap- és sorszámára, amely alatt valamely mű „anyakönyvi” pontossággal (tehát lelőhelye szerint is) nyilván van tartva.

Közelebről azonban a Bucsánszky-rendszer nem ennyire világos és egyszerű. A főelosztásában logikus szakrendszer ui. számos, gyakran következtelenül rendezett alcsoportra tagozódik, majd a Bucsánszky utáni regisztrátorok későbbi, nem éppen gondos ténykedése folytán még tovább oszlik, messzemenően zűrzavarossá válik. Hibák, következtelenségek csúsznak a sorszámozásba is. Mindez akadályokat gördít a felmérő munka útjába, amiket nagyban növel az a tény is, hogy az alfabetikus repertorium szerzőnév- és tárgyszóanyaga nincs szoros betűrendbe szedve.

Vizsgálatunk kiinduló pontjával a dubnici könyvtár állományának mennyiségi felmérését választjuk. Eljárásunk abban áll, hogy először a Fol. Lat. 29. jelzetű általános leltárkönyveket, majd a Fol. Lat. 28. és 31. jelzetű különgyűjteményi jegyzékeket lapozzuk végig s osztályonként (A–F), helyesebben alosztályonként (A I–A VII, B I–B V, C I–C IV. stb.) feljegyezzük a regisztrált kiadványok számát, lehetőleg megoldva a helyenként felmerülő bonyodalmakat. E számolás eredményei a következő táblázatba foglalhatók:

Sor- szám	Osztá- lyok jelzete	T u d o m á n y - o s z t á l y	M ű v e k	
			száma	százalék- aránya
1.	A	<i>Theologia</i>	582	9,6
2.	B	<i>Jurisprudentia</i>	516	8,5
3.	C	<i>Medicina</i>	210	3,5
4.	D	<i>Philosophia</i>	458	7,5
5.	E–F	<i>Philologia</i>	3947	64,8
6.	G	<i>Chartae geographicae</i>	208	3,4
7.	R	<i>Libri rariores</i>	115	1,9
8.	M	<i>Manuscripta</i>	53	0,8
		Összesen	6089	100,0

Megállapíthatjuk tehát, hogy a dubnici könyvtár az Országos Széchényi Könyvtár számára mintegy 6000 műből, hozzávetőlegesen 8000 kötetből álló gyarapodást hozott, továbbá, hogy a gyűjteménynek 93,9%-át alkották nyomtatott könyvek, 3,4%-át térképek, 1,9%-át könyvritkaságok és 0,8%-át kéziratok. Maga a könyvállomány kötetszámra nézve csaknem kétharmad akkora volt mint Széchényi Ferenc nemzeti ajándéka 1802-ben, ami elég beszédes tény.⁴⁰ Ennél azonban mindenesetre fontosabb kérdés: mit jelentett a gyűjtemény minőségi tekintetben az Országos Széchényi Könyvtár számára.

Nyilvánvaló, hogy egy 6000 művet felölelő, csaknem a XIX. század közepéig gyarapodó, tehát sok „recens” anyagot tartalmazó könyvtár tartalmi analízisének nem szükséges, de — a tudomány és irodalom újkori hatalmas arányú kiterjedése miatt — nem is igen lehet olyan akribiás módszert alkalmazni, mint pl. egy XVI. századi humanista gyűjtemény esetében. El kell tekintenünk a finom részletekbe menő tudománytörténeti elemzésektől, s be kell érünk egy nagyvonalúbb, csupán a fejlődés főbb vonalait követő jellemzéssel. Azaz: jelen esetben általában nem foglalkozhatunk tételről tételre a könyvanyaggal, nem regisztrálhatjuk azt nyomdák, kiadások, nyelvek szerint — hanem a legtöbb esetben csak jellemző darabokra és tényekre hivatkozhatunk.

A dubnici könyvtár jellegéről már a fent bemutatott statisztikai táblázat is érzékeltet egyet-mást. Mindenekelőtt rávilágít komplex gyűjtőkörére. Tanúsítja, hogy az Illésházyak könyvgyűjtése — összhangban a tudományosság polihisztóriájával — minden fő ismeretkörre kiterjeszkedni igyekezett. Tanulságos az egyes tudományágak aránya is. A „*philologia*” szak vagyis a széptudományok és szép-irodalom vezető szerepe — úgy véljük — magától értetődő a XVIII—XIX. század fordulóján virágzó könyvtárnál. Hasonlóan korszerű a „*philosophia*” szak kvótája is. Nem meglepő egy országvezető szerepet betöltő főúri család szellemi apparátusánál a „*jurisprudencia*” előkelő rangja sem. Ám a „*medicina*” és a „*theologia*” szak viszonylag jelentős hányada mindenesetre vizsgálatot kíván.

Ahhoz, hogy ezt az „univerzális” könyvtárt érdemben mérlegelhessük, a továbbiakban két, egymással szorosan összefüggő tudománytörténeti elemzést kell végrehajtanunk: fel kell fejtenünk, rétegeire kell bontanunk a gyűjtemény osztályait, illetőleg be kell mutatnunk az egyes tudományágakat képviselő művek közül azokat, amelyek alkalmasak a gyűjtemény tartalmi jellegének és értékének kifejezésére. S ami ugyancsak lényeges szempont: folytonos figyelemmel kell lennünk a magyar szellem termékeire, s a magyar vonatkozásokra.

Szemlélnket megelőzően azonban — úgy véljük — célszerű lenne néhány vonással felvázolni annak a két Illésházyinak kulturális portréját, akiknek szerepe a dubnici könyvtár kialakításában említett forrásaink alapján nyilvánvaló. Az Illésházy-familia története nincs megírva. Az egyes családtagokat illetően legtöbb esetben csupán azokra a hiányos, gyakran téves információkra vagyunk utalva, amelyek Nagy Iván régi genealógiai munkájában előfordulnak.⁴¹ Ez a helyzet Illésházy János esetében is. Nem igen tudunk egyebet mondani róla, mint ami ott olvasható: azt hogy a legfőbb magyar feudális bíróságnak, a hétszemélyes táblának ülnöke volt, s valószínűleg elnöke az országos ügyvédi vizsgabizottságnak; hogy a korszakos jelentőségű 1790-i országgyűlés az állami és társadalmi intézmények megreformálására kiküldött egyik bizottságba (ti. a jogügyibe) delegálta; hogy felesége Bathhány Szidónia grófnő volt, akitől István fia származott; végül, hogy a XVIII. század utolsó évében 1799-ben halt meg.⁴² János gróf szellemi arc-

éléből tehát nem sok látható, csak annyi, hogy jogász volt: a büntetőjog magasrangú gyakorlati szakembere, s egyben talán haladó gondolkodású elméleti jurista is, akit kortársai a reformtörvények előkészítésére kiváltképpen alkalmasnak találtak. Cselekvő, önálló élete 1766-ban kezdődött, tehát egy emberöltőre terjedt. Ezt azért fontos tudnunk, mert Magyarországon éppen ezekben az évtizedekben zajlott le az a nagyarányú társadalmi-szellemi mozgalom, amit felvilágosodás néven emleget a tudomány. Illésházy Jánosról, mint könyvgyűjtőről fel kell tehát tételeznünk, hogy elsőrangú szerepe lehetett a dubnici könyvtár jogi szakcsoportjának létrejöttében.

A fiúnak, Illésházy Istvánnak műveltsége, szellemi érdeklődése részletesebben tisztázható. Hiteles alapot nyújt ehhez az az emlékbeszéd, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia 1840. évi közgyűlésén gróf *Dessewffy* József mondott el érdemes barátjáról.⁴³ Megtudjuk ebből, hogy tanulmányait 1771-ben a jezsuiták nagyszombati intézetében kezdte, de két év múlva, a rend feloszlatása után már felvilágosult szellemű tanárok keze alatt tanult tovább. A filozófiai tanfolyamot még Nagyszombatban fejezte be; de már Budán avatták artium-doktorrá 1778-ban. E fakultáson együtt tanult nemzedékének olyan jeleseivel, mint *Horányi Elek*, *Koppi Károly*, *Kovachich Márton György*, *Martinovics Ignác*, *Mittelpacher Lajos*, *Schaffrath Lipót* és *Schönwisner István*.⁴⁴ (Velük, mint szabadkőműves eszmetársakkal valószínűleg a későbbi évtizedekben is kapcsolatot tartott.) Tanulmányai a filozófiával nem értek véget. 1777-től a Budára áthelyezett egyetem jogi karán tanult 1779-ig; majd az egri liceumban hallgatott egyházi és hazai jogot 1781-ig.⁴⁵ Jogi stúdiumainak emlékét kinyomatott tézisei őrzik.⁴⁶ Illésházy tehát sokoldalú és alapos képzettséget szerzett, de azért mégsem szegődött a születőben levő magyar tudományosság munkásai közé. Társadalmi származása, rangja politikai pályára kötelezte. Közéleti működése azonban nem akadályozta meg abban, hogy a tudománynak, irodalomnak lelkes kedvelője legyen. Széles körű (magyar, szlovák, latin, német, francia, olasz) nyelvtudása lehetővé tette, hogy behatóan megismerhesse korának merész kulturális törekvéseit és nagy élményeket nyújtó eredményeit. Könyvgyűjtő szenvedélyét a szoros családi tradíción túl bizonyára nagymértékben erősítették azok a benyomások, amelyeket anyai nagybátyjainak *Batthyány* József hercegprímásnak pozsonyi, és a janzenista hírből álló *Eszterházy* Károly püspöknek „modern” egri bibliotékájában szerzett. Hosszú élete, mely a felvilágosodás és a romantika korszakát szélesen átívelte, bő alkalmat nyújtott neki a dubnici könyvtár nagyarányú kifejlesztésére. Az apjától átvett gyűjtemény (kb. 2000 mű) alig egyharmad része volt annak, amit 1835-ben a Széchényi Országos Könyvtárnak ajándékozott.

I. Láttuk: a dubnici könyvtár első fő szakcsoportját jelentékeny százalékarányban a hagyományos *teológiai osztály* alkotja.⁴⁷ Ezen nincs mit csodálkoznunk, hiszen Illésházy János még a jezsuita-barokk kor neveltje volt; nyilvánvaló tehát hogy műveltsége, ha a felvilágosodás évtizedeiben ekletikussá vált is, feltétlenül a kései skolasztika eszmekörében gyökerezett. Sőt Illésházy István sem lehetett teljes híjával a hittudományi érdeklődésnek — a maga korának felfogása szerint. Éppen erre irányul a szakcsoport elemző vizsgálata, illetőleg ezen túl általában az idevágó anyag kultúrtörténeti jelentőségének feltárása.

Az analitikai eljárásnak fontos mozzanata némely formai vonatkozásoknak (a könyvanyag időbeli és földrajzi provenienciájának) tisztázása. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy e részben csupán egynéhány megközelítő pontosságú számadat-

tal dolgozhatunk. Egzakt módszerek alkalmazására ilyen sokezer kötetes gyűjtemények esetében majd csak a feldolgozási technika gépesítése után lehet szó.

Ami az ide tartozó anyag korát illeti, megállapíthatjuk, hogy az zömében (kb. 70%) XVIII. századi, mégpedig a XVIII. századnak is inkább a második feléből eredő. Az 1800 utáni kiadványok száma aránylag csekély (6%). Viszont feltűnő a gyűjteményben a XVII. századi nyomtatású művek gyakori előfordulása (20%), sőt gyéren bár XVI. századi (4%) kiadványok jelentkezése.

Földrajzi eredet tekintetében le kell szögeznünk: az anyag java Habsburg-tartományokból és a német birodalomból származik, mégpedig a XVIII. századi kiadványok a régebbi művelődési központokból (Bécs, Salzburg, Prága, Olmütz, Leipzig, Augsburg, Köln), a XIX. századiak a német tudományosság „modern” székhelyeiről (Göttingen, Berlin, Jena, Leipzig, Erlangen, Tübingen stb.). Elég jelentékeny számban fordulnak elő XVIII. századi itáliai (római, velencei) és francia (párizsi) kiadványok is. A XVII. századi anyaggal kapcsolatban olyan jellegzetes protestáns nyomdahelyek is feltűnnek, mint Wittenberg, Utrecht stb. S ami bennünket legközelebről érdekel, mintegy 20%-ra tehető a magyarországi (kiváltképp nagyszombati és pozsonyi, majd pesti) nyomdatermékek száma. Ezek zöme persze 1711 utáni termés, de 5–6% erejéig régi magyar nyomtatványok is előfordulnak. Nyelvi tekintetben uralkodó a latin, utána nyomban a német következik, majd a francia—olasz. Az utóbbiakkal egyvonalban szerepelnek a magyar nyelvű kiadványok. Ritkán szlovák és cseh szövegű munkákkal is találkozunk.

Ezek az alaki információk önmagukban is alkalmasak lennének némely következtetés levonására, de biztos támpontokká mégis csak a konkrét tartalomra vonatkozó megfigyelések által válhatnak.

A XVIII. századi nagy kiadványtömeg mögött valóban a felvilágosodásnak, illetőleg az abszolutizmusnak a barokk jezsuitizmussal vívott küzdelme áll.⁴⁸ Jellemző erre a tényre, hogy a teológia részstudományai közül a polemika, az egyháztörténet mint egyházpolitikai dokumentáció és az egyházjog vezet. Az ortodox frontot az egyház hivatalos vagy approbált kiadványai, a *Corpus Juris Canonici*, a *Concilium Tridentinum* végzései, különféle katekizmusok, a *Martirologium Romanum*, az *Acta Sanctorum* stb. mellett neves régi és újabb szerzők képviselik, mint Jacob Gretser, Paul Laymann, Caesare Baronius és Claude Francois Nonotte; — az új ideológiákat Bossuet (gallikanizmus), Claude Fleury (episcopalizmus), Paul Josef Riegger (josefinizmus) és sokan mások. A felvilágosodás metafizikáját Leibniz korszakos jelentőségű *Theodicea*-ja reprezentálja. E tudós művek mellett persze egész sor pamflet is szerepel. Tekintélyes számú munka foglalkozik a teológiai felvilágosodás szellemében az egzegezissel (Johann David Michaelis, Johann Wilhelm Schmid, Johann Friedrich Jerusalem), másfelől az ortodoxia és a janzenizmus sajátos tanszakaival, az aszketikával és a teológia spirituálissal (Robert Bellarmín, Thomas Kempis, illetve Blaise Pascal, Szalézi Szent Ferenc). Igen gazdag a liturgikai gyűjtemény számos missale-, graduale-, psalterium-, breviarium-, officium- és rituale-kiadvánnyal, ami erős katolikus profilra vall. Hasonlóképpen katolikus vonása a könyvtárnak az aránylag szegényes szentírási és patrisztikai szak.

A magyar és magyar vonatkozású anyagban ez a tárgyi sokoldalúság szintén kifejeződik, de az eszmei harc inkább csak katolikus-protestáns viszonylatban figyelhető meg. Túlnyomó itt is a katolikus kiadványok száma. A XVII. századi szerzők közül Káldi György, Pázmány Péter, Otrókoci Főrís Ferenc, Keresztury

Pál, *Beniczky Péter*, *Koháry István*, *Illés András* és *Eszterházy Pál* szerepel; a XVIII. századiak közül: *Pray György*, *Desericzky Ince*, *Gánóczy Antal*, *Benkő József*, *Szvorényi Mihály*, *Padányi Bíró Mátyás*, *Batthyány Ignác* és mások. Protestáns oldalról figyelemre méltók az evangélikusok XVII. század eleji felvidéki (zsolnai, szepesváraljai, rózsahegyi) zsinati végzése, s mint külföldi hungaricum Friedrich Adolf *Lampénak* a magyarországi és erdélyi református egyház történetét tárgyaló, Utrechtben 1728-ban megjelent munkája.⁴⁹

Bármily felületi és nagyvonalú is ez az áttekintés, úgy véljük: mégis többet jelent pusztán ismertetésnél. Már most kitűnik ugyanis, hogy nem valami barokk kirakat-könyvtárról van szó, rövid idő alatt ötletszerűen összevásárolt könyvhalmazról, hanem a hazai társadalmi-szellemi fejlődéssel szoros belső kapcsolatban álló, hosszú időn át folyamatosan kiépült, figyelemreméltó magyar anyagot is felölelő gyűjteményről. S ami ugyancsak fontos, alapot nyerünk egy lényeges jelentőségű feltevésre is, arra ti., hogy a dubneci könyvtár nem csupán Illésházy János és István gyűjtőmunkájának eredménye volt, hanem őket jóval megelőző nemzedékek könyvhagyatékának foglalata is.

2. Rátérve a második szakcsoport, a *jogtudományi gyűjtemény*⁵⁰ vizsgálatára, itt a következő megfigyeléseket tehetjük.

Kronológiai tekintetben a helyzet messzemenően hasonló az előző csoportéhoz: a XVIII. századi kiadványok túlsúlya (50%) a XVII. századiakkal (17%) és a XIX. századiakkal (27%) szemben, kiegészítve XVI. századi szörványokkal (6%). — A földrajzi proveniencia is a német egyetemi és nyomdavárosokra összpontosul. Gyéren svájci (baseli, genfi) és németalföldi (amszterdami), sőt franciaországi nyomdatermékek is előfordulnak. A hazai kiadványok hányada ebben a szektorban is eléri a 20%-ot. — A nyelvi megoszlást tekintve csaknem a XVIII. század közepéig itt is fölényesen uralkodik a latin, de attól kezdődően rohamosan előtérbe nyomulnak a német nyelvű kiadványok. Francia anyag csak elvétve fordul elő, miként magyar nyelvű is.

A polgári életszemlélet és tudat XVIII. századi nagyarányú előretörése nem kevésbé markánsan fejeződik ki könyvtárunk jogi gyűjteményében, mint a teológiaiban. A régít, a túlélőt itt a római jog képviseli, illetve annak német birodalmi módosulása az ún. *Pandekta*-jog. Hosszú sort alkotnak a *Corpus Juris Civilis* kiadásai, az *Institutiók* és a velük foglalkozó tudós magyarázatok, nem különben a recipiált jog, a *Digesták* gyűjteményei s a vonatkozó értekezések. Nem hiányoznak a jus publicum Germaniae anyagát, sőt az egyes Habsburg-országok, pl. Cseh-Morvaország nemzeti szokásjogát ismertető munkák sem. De mellettük jelen vannak már a természetjog (jus naturae) reprezentáns szerzői is Hugo *Grotiustól* kezdve *Montesquieu-n* át *Karl Anton Martiniig*.⁵¹ A kiadványok gazdag változatossága tanúsítja az új felvilágosult jogeszmének az egyetemi oktatásba, a törvényhozásba és a joggyakorlatba való behatolását, a polgári irányú jogfejlődés megindulását. Az osztrák tartományokban lezajlott nagyarányú kísérleti reformjogalkotást *Mária Terézia* és kiváltképpen *II. József* rendeleteinek nagy gyűjteményes kötetek képviselik. Másfelől azonban, mint ismeretes, az abszolutizmus érdeke a *Pandekták* jogrendszerét is konzerválta, aufklärista magyarázatot adva annak. Ezt illusztrálják többek között *Heinrich Zoësius*⁵² és *Gottlieb Heineccius*⁵³ művei. S a polgári irányú jogfejlődésnek korszakunkban végső termékeként megjelenik a Code Napoleon is.

A gazdasági élet fokozódó tőkés szerveződése s az állam funkciókörének ezzel

kapcsolatos kiszélesülése, a hagyományos jurisprudentia kereteit jog- és államtudománnyá tágította ki. A politika alapjává a természetjogi fogalmazást nyert új közjog lett, támpilléreiként pedig kialakult a statisztika mint államismerettné és a studium politico-camerale vagyis a kezdeti közgazdaság- és pénzügytan.⁵⁴ A dubnici anyagban ezt a fejlődést egyebek között Joachim Georg *Daries*,⁵⁵ *Justi*, *Sonnenfels*⁵⁶ és Gottfried *Achenwall*⁵⁷ munkái jelzik. Hozzájuk csatlakozik a napóleoni korszak fináncpolitikai és egyéb kérdéseit tárgyaló gazdag publicisztikai irodalom.

Híven és részletekbe menően tükröződik könyvtárunk anyagában a magyar rendi jogfejlődés is. Olyan szaktudományi apparátus van itt együtt, amely gazdagságában és sokoldalúságával párját ritkíthatta az országvezető családok könyvtáraiban is. Megvannak mindenekelőtt a *Corpus Juris Hungarici* legfontosabb kiadásai: a *Mossóczi—Telegdi-féle* 1584. évi első, és a *Szentiványi-féle* 1696. évi edíciótól kezdve egészen a XVIII. századi hivatalos nagyszombati kiadásokig. Talán még gazdagabb a *Tripartitum*-sorozat, amely szintén a XVI. századból (1545, 1561, 1581) indul és a XVIII. század végéig (1775) tart. Érdekes tény, hogy az erdélyi nagy törvénygyűjtemények, az *Aprobatae Constitutiones* és a *Compilatae Constitutiones* is (1677, 1779) megtalálhatók a gyűjteményben.⁵⁸ Hosszú sora mutatható ki a tételes jog körébe vágó XVII—XVIII. századi tudós munkáknak is: itt van herceg Eszterházy Pál *Praecognita Jurisa*, *Kitonich* János perjoga, *Kászoni* János peres eljárása, *Szegedi* János *Tirociniuma a Hármaskönyvhöz*, *Huszt* István *Jurisprudentia practica*, *Prileszky* Pál magánjogi *Opusculuma*, *Keresztury* József normagyűjteménye, *Kovachich* Márton György tárnoki jogi kódexe, *Cziráky* Antal Mózesnek *Ordo historiae Juris Civilis Hungarici*je s még számos más kézikönyv jellegű munka. Külön nagy csoportot alkotnak az egyes országgyűlések iratsorozatai (acta, diaria, articuli) nyomtatásban és kéziratban a XVII. század elejétől a XIX. század elejéig. Ugyanitt figyelemreméltók bizonyos országos érdekű köziratok (békeszerződések és kiadatlan országgyűlési bizottsági munkálatok). Kortörténeti fontosságúak az abszolutizmus részéről a magyar rendi alkotmány ellen indított irodalmi harc termékei: *Kollár* Ferenc Ádám és *Benczur* József jogtörténeti értekezései. — Végül függelékben becses darabjai találhatók a XVIII. század végén még jogtörténeti segédtudományok gyanánt tekintett diplomatikai, heraldikai, szfragisztikai, numizmatikai és statisztikai kiadványoknak: *Kovachich* Márton György, *Palma* Ferenc Károly, *Pray* György, *Horváth* Mihály, *Schwartner* Márton, *Szirmai* Antal és *Fejér* György úttörő jellegű munkáinak.⁵⁹

Mindezek alapján úgy tűnik: újabb meggyőző bizonyítékot szereztünk a dubnici könyvtár tudományos értékéről, a hazai könyvgyűjtés történetében betöltött jelentős szerepéről, s tovább erősödött a könyvtár XVII. századi eredetére vonatkozó feltevésünk is.

3. Az *orvosi gyűjtemény*⁶⁰ vizsgálata ismét új vonásokkal gazdagítja a könyvtárról alkotott eddigi képünket.

A korrendi megoszlás (mintegy 70%-os XVIII. századi, 5%-os XVI. századi, 10%-os XVII. századi és 15%-os XIX. századi hányaddal) az eddigi tapasztalt arányoktól nem sokban tér el. A nyomdahelyek is hasonló helyzetet mutatnak az előzőkhöz: túlnyomó többségben ismét a birodalmi nyomdák szerepelnek, majd a monarchiabeliek következnek (kb. 10%-os magyarországi részesedéssel), végül igen csekély számban nyugati (francia, svájci) tipográfiák. Újszerű a nyelvi tagozódás, amennyiben nem a latin, hanem a német nyelvű kiadványok vezetnek

mintegy 50%-kal 35% ellenében. A többi nyelvek (magyar, francia, cseh) részesedése csekély; összesen alig éri el a 15%-ot.

Ezekkel a tényekkel szorosan kapcsolatosak a gyűjtemény jellegére vonatkozó megállapításaink. A legelső, ami szembetűnik, hogy a könyvanyagban jelentős tudománytörténeti értéket képviselő munkák váltakoznak népszerű, áltudományos vagy éppen kuruzsló jellegű írásokkal. Ha tekintetbe vesszük azt, hogy Magyarországon 1770 előtt nem folyt orvosképzés,⁶¹ s a társadalom legtanultabb rétegei is híjával voltak mindenféle egészségügyi műveltségnek, nem lehet csodálkoznunk ezen, sőt inkább az kelthet elismerést bennünk, hogy ennek ellenére is egy főúri könyvtárban annyi becses orvosi munka gyűlt össze, mint itt. Szélesebb körű orvostörténeti ismeretek híján szakszerű referátumot nem adhatunk, be kell érünk néhány beszédes tény kiemelésével.

Az anyag négy csoportra tagolódik: általános és gyakorlati orvostani, továbbá sebészeti, szülészeti, anatómiai és állatorvostani, majd növénytani, kémiai és ásványtani, s végül gyógyszerügyi művekre. Maga ez az osztályozás is sokoldalú érdeklődésről és némi szakszerűségről tanúskodik. Mindezek a diszciplínák ti. az egyetemi orvosképzés tantárgyai voltak. Még inkább jellemző az anyag becsére, hogy a szerzők között — túl a klasszikus orvostan antik és középkori nagyságain, *Hippokratészen*,⁶² vagy a salernói iskola⁶³ orvosain — olyan „modern” nagy nevekre bukkanunk, mint Albrecht von *Haller*⁶⁴ berni, majd göttingeni professzoré, az önálló fiziológia megalapítójaé, vagy Carl von *Linné*é,⁶⁵ a biológia halhatatlan mesteréé, vagy Hermann *Boerhaave* leydeni egyetemi tanáré, akinek *Institutiones de methodo medendi* című műve hosszú időn át szerte Európában alapvető szakkönyv volt.⁶⁶ De találkozhatunk a XVIII. századi középeurópai orvostan kiválóságai, Heinrich Johann *Crantz*,⁶⁷ Joseph Jacob *Plenck*⁶⁸ és Anton von *Störk*⁶⁹ bécsi professzorok műveivel is. S — ami bennünket még közelebbről érint — vannak a gyűjteményben jeles magyar orvosok által írt munkák is: *Sambucus*nak *Vegetius*-kiadása (Basel 1573), egy-egy könyv *Köleséri* Sámueltól, *Torkos* Justus Jánostól, *Csapó* Józseftől, *Mócsi* Károlytól, *Adami* Páltól, *Kelin* Gottliebtől, *Madács* Péter-től, *Mádai* Dávid Sámuel-től, *Molnár* Jánostól (+ 1810) és *Tolnai* Sándortól.⁷⁰ Előfordulnak külföldön megjelent hungaricumok is; érdekesek ezek között az Illésházyak trencsénteplici fürdőjének gyógyhatását ismertetőik. Jellemzők a szép számban szereplő doktori disszertációk, továbbá a kéziratos vagy nyomtatott herbáriumok, orvosságos és füves könyvek (RMK I. 278), házi patikák, ló- és marhaorvosló könyvek és a letűnt századok félelmetes járványainak (pestis, himlő), vagy gyakori betegségeinek (köszvény) leküzdésére írt munkák a XVI. század végéig visszamenően.

4. Gyűjteményünk „*philosophia*” szakja⁷¹ nem egyértelmű a társadalmi tudatnak azzal a formájával, amit ma filozófiának nevezünk: a lét és tudat egymáshoz való viszonyának tanulmányozásával. Bár — tudjuk — a XVI–XVIII. század tudományossága voltaképpen már megteremtette a modern értelmű bölcselést — mégis az egyetemeken meggyökeresedett középkori fogalmak a köztudatban tovább éltek egészen a XIX. századig; így a filozófiáé is a *septem artes liberales* értelmében. Ez a maradiság annál különösebb, mivel a szaktudományok újkori progressziója a valóságban már régen felbontotta a klasszikus kereteket s az oktatás a *Van Swieten*-féle reformok óta a magyar egyetem bölcsészeti karán sem korlátozódhatott többé a *trivium* és *quadrivium* tárgyaira.⁷²

A dubnici könyvtár „*philosophia*” osztálya azt a különös átmeneti állapotot

tükrözi, amelyben a régi artes ágai modern szakismereti, gyakorlati tanokkal keverve jelentkeznek. Leltárunk négy komplex csoportba sorolta az idetartozónak vélt könyvanyagot:

1. logika, metafizika és tudománytörténet (historia litteraria),
2. matematika, asztronómia, geometria és hidraulika,
3. fizika, mechanika és res rustica,
4. etika, esztétika és filozófiai kritika csoportjába.

A tulajdonképpeni filozófiai munkákat tehát az 1. és 4. csoportban kell keresnünk. Meg is találjuk őket, mégpedig — csakúgy mint a teológia szakban — mindkét nagy társadalmi-világnézeti felfogásban. A vallásos társadalmi tudatformákat itt is kiváltképpen jezsuita tudósok képviselik, régiek és újak, mint pl. Francesco Toledo (Toletus)⁷³ spanyol filozófus, akinek művei a hazai egyetemi oktatásban is alapvető szerepet játszottak, vagy Sigmund Strohenau bécsi professzor, továbbá számos nagyszombati egyetemi tanár: Hevenes Gábor, Jaszlinszky András, Horváth K. János, Vánossi Antal, Szerdahelyi György, és mások, köztük olyanok is, akik már hajlottak a philosophia recentior felé.⁷⁴ A nem jezsuita katolikus szerzők közül Justus Lipsius⁷⁵ louvaini egyetemi tanár és Claude François Nonnotte⁷⁶ abbé kiemelkedőbbek. De itt is kimutathatók a polgári társadalmi fejlődésből eredő humanista, majd racionalista-materialista világ- és életszemlélet XVI—XVIII. századi tudós meghirdetői: M. Montaigne,⁷⁷ illetve Francis Bacon⁷⁸ — akiknek munkái közül nem kevesebbet, mint hat XVII. századi kiadást őriz a dubnici gyűjtemény —, aztán John Locke,⁷⁹ sőt Helvetius is.⁸⁰ Természetesen képviselve van a német Aufklärung is Christian Wolftól Kantig;⁸¹ előbbi számos egykorú kiadású munkájával. E nagy nevek által fémjelzett könyveket tudománytörténetileg jelentéktelen szerzők írásai, valamint anonim kiadványok hosszú sora kíséri, különös tekintettel a természetes vallás és a szabadkőművesség tematikájára. A magyar szabadgondolkodók szellemi termékei közül megvan Martinovics Ignácnak *Phisiologische Bemerkungen über den Menschen* (Petersburg 1789) c. munkája.⁸² Végül a XIX. századi anyagban megjelennek a romantikus visszahatás szellemét terjesztő kiadványok is, többek között a *Geist der Zeit* című periodikum 1815—1819. évi folyamai.⁸³

A régi természetfilozófiának szaktudományokká, alkalmazott tudományokká, illetőleg gyakorlati technológiává önálló ágait jelentősebb külföldi munkák alig kísérik, de annál több ismeretterjesztő könyv és brosúra. A mérnöki tudomány Jacopo Barozzi Vignola⁸⁴ építészettanával és számos más architectura civilisszel, víziépítészeti és navigációs szakmunkával jelentkezik — a gyakorlati számtan kettős könyvvel tankönyvekkel, a mezőgazdaságtan (oeconomia) több mint 200 német és magyar nyelvű praktikus tanácsadóval, instrukcióval, calendarium oeconomicummal visszamenően Lippay János Posoni Kertjéig (Bécs 1668). A historia litteraria új tudományágát Kazy Ferenc *Historia universitatis Tyrnaviensise* és Wallaszky Pál *Conspectus reipublicae litterariae in Hungariája* reprezentálja.⁸⁵

Beszédes közlésekkel járulnak hozzá ehhez a tárgyi elemzéshez az időbeli és regionális származási adatok. A könyvanyag törzsét természetesen itt is XVIII. századi kiadványok alkotják (65%), az eddigieknél nagyobb XIX. századi hányaddal (27%) és szerénységükben is meggyőző XVI—XVII. századi előzményekkel (2%, illetve 6%). A filozófia életalakító szerepének növekvő jelentősége és az iránta

megnyilvánult folytonos érdeklődés jut itt kifejezésre. A könyvek helyi eredetének megoszlásában a német tudományosság állandó erős hatása mellett (80%) itáliai, németalföldi, franciaországi (3–3%) és angliai orientáció (1,5%) figyelhető meg.

5. A dubnici könyvtár állományáról nyújtott általános statisztikai kimutatóunk szerint a „*philologia*” szak⁸⁶ volt az, amely mennyiségre messze felülmúlt minden más szakot, sőt egymagában nagyobb számú volt, mint a többi négy szakcsoport együttvéve. Ennek megértéséhez tudnunk kell, hogy a XIX. század eleji filológia fogalmi köre sokkal tágabb volt a mainál. Filológia alatt akkor nem csupán nyelv- és irodalomtudományt és szövegkritikát értettek, hanem tág foglalatát bizonyos régi és új humán és félhumán tudományoknak, valamint gyakorlati ismereteknek; s ami különösen figyelemreméltó, mindezen felül ide tartozónak tekintették még magát a szépirodalmat is. E tényben nyilvánvalóan az európai szellemi életnek a XVIII. század végén bekövetkezett nagy fordulata tükröződik: a felvilágosodás tudományos kultúrájától való részleges elfordulás, s a poétikus, művészi kultúra kezdődő értékelése.⁸⁷ Filológiai osztályunk is felölelte a hét szabad művészetből ide utalt grammatikát s vele összefüggésben az oktatás művészetét (didaktikát), másfelől — ugyancsak klasszikus reminiscenciák alapján — az általános (eseményeket vizsgáló, értékelő és leíró) történelmet, valamint a történelem segédtudományának tekintett geográfiát és topográfiát, illetőleg a történelemmel kapcsolatban a hadművészetet (stratégiát, res militarist)— végül teljes meggyőződéssel minden művészi igényű belletrisztikai alkotást is.

a) Leltárunkban ez a nagy szakcsoport a *történelem* osztályával⁸⁸ kezdődik. Ezen belül külön kerülnek jegyzékbe a külföldi történeti művek, ide nem számítva a görög-római auktorokat (*historici et biographi exteri*) s külön a hazaiak (*historici et biographi rerum hungaricarum*). Mennyiségre nézve az előbbieket (444 mű) jóval felülmúlják az utóbbiakat (173 mű). Időrendi tekintetben mindkét szektor XVIII. századi túlsúlyt mutat, magyar oldalon mintegy 4%-os XVI–XVII. századi előzményekkel és még csekélyebb XIX. századi folytatással; külföldi részen hasonlóan kevés (5%) korai anyaggal, de igen tetemes 1800 utáni gyarapodással. Mutatói lehetnek ezek az arányok — a gyűjtők érdeklődésén túl — a magyar historiografia XVIII. század előtti fejletlenségének, illetőleg a XIX. század elején a fejlődésben történt elakadásának is.

A *külföldi anyag* tartalmi vizsgálata arra az érdekes, de érthető eredményre vezet, hogy az kiváltképpen nem tudományos jellegű. Benne a történettudomány fejlődésének csúcsai⁸⁹ alig-alig szemlélhetők; nyomon lehet ugyan követni e tudományszak haladását a krónikásoktól a humanista szerzőkön át a felvilágosodás és a romantika képviselőiig, de csak harmad-, negyedrendű, tudománytörténeti szempontból jelentéktelen nevekben, vagy pedig kortörténeti dokumentumokban és tudományon kívül álló érdekes elbeszélésekben, mendemondákban. Nyilvánvaló tehát, hogy e részben az előkelő olvasóközönség érdeklődése volt az, ami e gyűjtemény kialakulását főképpen meghatározta, nem a tudományos szempont. Példa gyanánt a humanista történetfeldolgozásra *Machiavelli Histoire de Florence*-ának,⁹⁰ Benvenuto Cellini⁹¹ önéletrészésének kései kiadásait (Amsterdam 1694, illetőleg Braunschweig 1748), a barokk történetértelmezésre *Bossuet*⁹² *Discours sur l'histoire universelle*-jét (Párizs 1682), a *Voltaire* iskolájához tartozó felvilágosult történetírássra Michael Ignaz Schmidt⁹³ *Geschichte der Deutschen* című nagy munkáját (Ulm 1778), vagy Claude Francois Xavier Millot⁹⁴ 16 kötetes *Histoire universelle*-jének német fordítását (Bécs 1794), végül a romantika történet-nép-

szerűsítésére Josef von *Hornayr*⁹⁵ *Österreichische Plutarchjät* (Bécs 1807) említhetjük meg típusok gyanánt. Ezek köré az ismert nevek köré sorakoznak a teljesen elavult kiadványok százai egyes európai államok (Bizánc, Franciaország, Németalföld, Lengyelország, Csehország, Spanyolország stb.) összefoglaló vagy résztörténetéről — fejedelmi személyek, hadvezérek, államfériaik (*Gusztáv Adolf, XII. Károly, XIV. és XVI. Lajos, Savoyai Jenő herceg, Mária Terézia, Nagy Frigyes, II. Katalin, Napóleon, Franklin Benjamin* s mások) életéről — nagy eseményekről (amerikai forradalom, francia forradalom), történeti kalandokról és anekdotákról (*Mirabeau, Trenck*). Súlytalan de mégsem jelentőség nélküli anyag, legalábbis nem volt az a maga korában, különösen nem Magyarországon, hiszen ezek a „tudós” írások, vagy pamfletszerű munkák nyitottak horizontot az „extra Hungariam non est vita” szemléletében élő hazai nemesség számára.

b) Az nyilvánvaló, hogy tudományos színvonal dolgában a hazai történetírás akadémikus emlékei általában kisebb értéket képviselnek, mint a fentebb ismertetett egykorú külföldi szakmunkák, (irodalmi jellegű ismeretterjesztő anyagról meg egyáltalában nem is szólunk, mert ilyenek hazai vonatkozásban nincsenek), mégis ránk nézve ez a hazai anyag összehasonlíthatatlanul fontosabb, minthogy saját kulturális fejlődésünk rekonstruálásához nyújt támpontokat, tehát egy olyan feladathoz, amelyet rajtunk kívül más nem végez el. Ebből a szemszögből vesszük tehát szemügyre az alábbiakban a dubnici könyvtár magyar történeti gyűjteményét.

Ha a kiadványok megjelenési idejét követve figyelemmel áttekintjük az élénk kerülő munkákat — megállapíthatjuk, hogy ez a szakcsoport jóval integráltabb a többi magyar szekciónál: teljesebben, részletesebben öleli fel az országot, a nemzet életútját megrögzítő törekvéseket. Humanistáink szellemi terméséből felmutathatjuk például *Heltai Historia Matthiae Hunyadiját* (Kolozsvár 1565), *Bonfini Rerum Hungaricarum decadesét* (Hannoviae 1606), *Istvánffy Historia regni Hungariaeját* (Coloniae 1622); a késő-humanista tudományosság produkciójából *Otrokocsi Főrís Ferenc Origines Hungaricaeját* (Franquerae 1693), *Révay Péter De Monarchiáját* (Francofurti 1659) és *Bethlen János Rerum Transylvanicarumját* (1664).⁹⁶ A százados késéssel közzétett humanista vagy posthumanista munkák, illetve új felfedezések közül megvannak: *Ransanus Epítome rerum Hungaricarumja* (Buda 1746), *Pethő Gergely Magyar Krónikája* (Pozsony 1742), *Ráttkay György Memoria Regumja* (Bécs 1772), *Anonymus Gestája* (Kassa 1772), *Schwandtner János György Scriptorum rerum Hungaricuma* (Bécs 1746), *Bethlen János Commentarii de rebus Transylvanicise* (Bécs 1778—1782), *Bethlen Farkas Historia de rebus Transylvanicise* (Nagyszében 1782) *Forgách Ferenc Rerum Hungaricarum commentariája* (Pozsony—Kassa 1788), stb.⁹⁷

Szépen kiegészítik ezt az anyagot a török harcokról és a magyar függetlenségi mozgalmakról szóló külföldi hungaricumok, mint pl. a *Hungarisch—Türkische Chronik* (Nürnberg 1684), vagy *Histoire de l'estat présent du royaume de la Hongrie* (Cologne 1686), *Vera et deducta descriptio criminalium processuum Francisci de Nádasd, Petri a Zrin etc.* (Bécs 1671), továbbá II. Rákóczi Ferenc memoárja, *Histoire des revolutions de Hongrie* (La Haye 1739), vagy *De Sacy Histoire générale de Hongrie* (Paris, 1778) c. munkája, végül a *Merkwürdige Geschichte des Lebens des Grafen Emerich von Thököly* (Berlin u. Postdam 1738) c. publikáció.⁹⁸

Még határozottabban nyomon követhető a XVIII. századi anyagban tudományos történetírásunk kialakulása. A jezsuita és protestáns anyaggyűjtő irány-

zat követői közül felemlíthetjük *Timon* Sámuel, *Desericzky* Incét és *Horányi* Eleket, illetőleg *Bod* Pétert; a hallei államismereti iskola követői közül *Bél* Mátyást, *Bél* Károlyt, *Lehoczky* Andrást és a hasonló irányzatú *Benkő* Józsefet; a jogtörténeti publicisztikai irányzat képviselőjeként *Kollár* Ferenc Ádámot; a kritikai történetírás úttörői közül *Pray* Györgyöt, *Katona* Istvánt, *Cornides* Dánielt, *Kovachich* Márton Györgyöt, *Wagner* Károlyt, *Palma* Károly Ferencet és *Schönwisner* Istvánt — végül a XIX. század elején kibontakozó magyar nyelvű elbeszélő történetírók közül *Virág* Benedeket és *Budai* Ézsaiást. Ha mindezek mellett még figyelembe vesszük a korábban ismertetett szakokban egyház-, jog- és tudománytörténet cím alatt már felsorolt szerzőket, akkor bizonyítva láthatjuk, hogy a magyar történelmi anyag mennyire kiemelkedő jelentőségű volt a dubnici könyvtárban.⁹⁹

c) A történettudomány kiegészítő diszciplinái között szereplő *hadtudományi* szak — egyszerűbb összetétele miatt — nem igényel részletekbe menő ismertetést. Mennyiségileg is kis csoport, amely alig 40 művet foglal magában. Ezek részben rendszeres feldolgozások, mint *Bölcs* *Leó* császár *Taktikája* (Bécs 1781), Raimund *Montecuccoli* *Commentárjai* (Bécs 1718), *Justus Lipsius* *Poliorcheticonja* (Antwerpen 1605), Ludwig *Khewenhüller* *Observatiói* (Bécs 1734), — részben mindenféle titkos hadi instrukciók vagy reglementek. Többségükben német és francia nyelvűek, de előfordulnak közöttük magyar szövegűek is, így báró *Fáber* Krisztian Farkasnak *Hadi amberak oktatása* (Kassa 1759) c. tankönyve s számos szolgálati szabályzat az 1809. évi utolsó nemesi felkelés idejéből.¹⁰⁰

d) Hasonlóképpen egyszerűen áttekinthető a másik "történeti segédtudomány", a *földrajz* állománya is, jóllehet ennek mennyisége 202 kötetre rúg. Az anyag mintegy 50%-ban XVIII. századi eredetű, 40%-ban XIX. századi, s csak 10%-ban XVI—XVII. századi. A legrégebbek közül megemlíthetők *Sebastianus Franco* *Werdensis Weltbuchja* (1542), egy *Liber cosmographicus* (Basel, H. Petri 1552), a *Speculum orbis terrarum* (Antwerpen 1593), *Abrahamus Ortelius* *Compendio dal teatro del mondoja* (Anvers 1612) és *Gerardus Mercator* *Atlása* (Amsterdam 1906). Műfajilag már a XVII. századtól kezdve sok várostopográfiával, ország- és útleírással találkozunk; számosak a különféle almanachok és guidek is. A XVIII. századtól pedig egyre növekvő számban jelentkeznek az Európán kívüli egzotikus földrészekről szóló ismertetések.

Számottevők (18—20%) a magyar tárgyú munkák is. Figyelemreméltó egy XVII. századi *Parvus atlas Hungariae* (Bécs 1639), és egy *Neue und kurze Beschreibung des Königreichs Ungarn* (Nürnberg 1664) c. könyv. A XVIII—XIX. századi szerzők között *Bél* Mátyás, *Tomka-Szászky* János, *Windisch* Károly Gottlieb, *Benkő* Sámuel, *Schönwisner* István és *Csaplovics* János névvel találkozhatunk. Az egész országra kiterjedő rendszeres leírások ritkák (kisiskolás szinten ilyen a *Hármas kis tükör*, Pozsony 1777), de a részletfeldolgozások (Erdélyről, egyes megyékről és tájakról, a Dunáról és Tiszáról, némely jelentősebb városokról) elég gyakoriak.¹⁰¹

e) Áttérve a szorosabb értelemben vett filológiai szakokra, elsősorban a *grammatikai* csoportról kell szólnunk. Az ide sorolt művek száma 106. Kronológiájukat tekintve csaknem kizárólag (90%-ban) XVIII. századiak; a korábbi és későbbi járuléék összesen alig 10—12 darab. Legnevezetesebb *Erasmus Rotterdamus* *De duplici copia verborum ac rerum commentarii* (Köln 1554) c. műve. Megemlíthetők még *Christian Cellarius*nak *Latinitatis probatae et exercitae liber* (Nürnberg

1719) és Emanuel Alvarinak *Institutiones linguae Latinae et Graecae* c. több kiadást megért iskolakönyve; a magyarok közül pedig *Sajnovics* János híres *Demonstratio*ja (Nagyszombat 1770), valamint *Bél* Mátyás és *Pray* György tankönyvei. Tartalmát tekintve az anyag a klasszikus nyelveken kívül kiterjed a nagy nyugateurópai nyelvekre s ezen túl némely szláv nyelvekre (lengyel, szerb) is.

Külön van regisztrálva, de mint a grammatikával szervesen összefüggő anyagot, itt említjük meg a *szótárak* (*Encyclopaediae, lexica et diversa dictionaria*)¹⁰² gyűjteményét. Ez szám szerint 63 mű. Legismertebb korai darabja *Calepinus Dictionarium undecim linguarum* (Basel 1605), egyik legkésőbbi tétele pedig a *Diderot-féle Encyclopédie* (Luques 1758) 17 kötetben. A kettő között különféle XVII–XVIII. századi vocabulariumok sorakoznak, közöttük magyarok is, pl. *Páriz-Pápai*, *Wagner* Ferenc, *Mindszenti* Sámuel és *Korabinszky* János Mátyás munkái.

A grammatika szak függelékében kaptak helyet a tág értelemben vett didaktikai művek. Ezek között található az 1777-i *Ratio Educationis* és az 1790-i magyar akadémia-terv: *Planum erigendi Eruditae Societatis Hungaricae* (Bécs).¹⁰³

f) Említettük, hogy a filológia szak súlyponti tényezőjét a dubnici gyűjteményben nem annyira a most ismertetett ún. széptudományok alkották, mint inkább a *szépirodalom* termékei, — bizonyosságául annak a nagy kultúrtörténeti változásnak, amelynek során a tudományos világfelfogás mellett vezető szerepet vívott ki magának a szimbolikus művészi szemlélet és kifejezőmód is.

Ez a szépirodalmi szektor több különálló tömbből tevődik össze. Alapját természetesen az *antik világ költői-prózai kincse* (*authores classici veteres Graeci et Latini*)¹⁰⁴ alkotja, amely a humanizmus kora óta különben is állandó megbecsülésben részesült. Részletes tájékoztatást erről — úgy véljük — nem szükséges adni. Csak annyit jegyzünk meg, hogy az 51 műből álló csoport felöleli a legjelesebb auctorokat jobbra XVIII. századi kiadásban. A kis számú XVI–XVII. századi kiadvány között előfordul egy régi magyar is: *Epiktetos Enchiridionja* *Heltai* Gáspár kiadásában (Kolozsvár 1585).

A második szakosztályban a XVI–XVIII. századi tágabb értelemben vett *költészet* (*oratores et poetae cum epistolaribus*)¹⁰⁵ nyugateurópai és hazai terméséből találunk lazán összefüggő szemelvényeket. A művek száma 188, a kiadványok zöme XVIII. századi; nyelvük jobbra német, francia, olasz és angol.

Mint reprezentatív szerzőkre hivatkozhatunk a tudós flamand humanistára, *Ogier Ghiselin de Busbecque* (*Omnia quae extant opera*, Basel 1740), a XVII. századi francia klasszicizmus képviselői közül *La Fontainere* (*Fables choisies*, Lausanne 1772), *Racinera* (*Oeuvres*, Tom I. Paris 1760), *Boileau Despréauxra* (*Oeuvres*, Amsterdam 1772). Az angol irodalom nagyjai közül *Miltonnal* találkozzunk német fordításban (*Verlorenes Paradies*, Zürich 1769), az olaszok közül a humanista *Aretionoval* (*Sonetti*, Venezia 1779) és a magyar irodalomra is jelentős hatást gyakorolt *Pietro Metastasioval* (*Opere drammatiche*, Venezia 1744). Egyéb nyugatiak közül említésre méltó még: *Jacobus Bellamy* holland poéta (*Gedichte*, Wien 1790) s néhány német költő, mint *Salomon Gessner* (*Schriften*, Wien 1790), *Lessing* (*Fabeln*, Wien 1816), *Herder* (*Blumenlese*), *Blumauer* (*Gedichte*, 1787).¹⁰⁶

A magyarok írásművészetét többek között *Mátyás* király levelei (*Epistolae Matthiae Corvini*, Kassa 1744), *Janus Pannonius* költeményei (*Libri III. Poematum*, Buda 1754), *Thurzó* Imre wittenbergi rektori beszédei (*Orationes*, Wittenberg 1616), *Osztroziúh* János egyetemi promotiós beszéde (*Oratio de majestate*, Wittenberg 1616), *Eszterházy* Miklós nádornak I. *Rákóczy* György fejedelemhez

intézett levele (*Pozsony* 1644), *Zrinyi* eposza (*Adriai tengernek Syrénája*, Bécs 1651), egy *Eszterházy* Pálhoz intézett köszöntő (*Affectus universorum Statuum et Ordinum*, Nagyszombat 1681) és egy *Bessenyei*-dráma (*Buda tragédiája*, Pozsony 1773) képviseli. Meg kell jegyeznünk, hogy a külföldi szépirodalmi gyűjteménynek a most ismertett osztály csak kis töredékét tartalmazza; az ide tartozó anyag túlnyomó többsége további külön keretekben kerül felsorolásra.¹⁰⁷

Az egyik ilyen elkülönített szépirodalmi szekció (E-VI.) a sajtó alól a XVIII—XIX. század fordulóján kikerült *nagy gyűjteményes kiadásokat* tartja nyilván. Egy-egy jelentős vagy divatos szerzőnek számos kötetből álló sorozatszerű oeuvreje szerepel itt, tekintet nélkül a műfajokra. Ez az a gyűjteményrész, amelyet a fiatal Illésházy István a báni kastélyban¹⁰⁸ kezdett gyűjteni és utóbb is gyarapított egészen az 1830-as évek elejéig. A jegyzéket *Rousseau* 1781—82. évi genfi gyűjteményes kiadása és *La Fontaine* XIX. század eleji berlini, lipcei és bécsi kiadásai nyitják meg. A folytatók németek, mégpedig a rokokó, a Sturm und Drang, a klasszicizmus és a romantika képviselői, közöttük halhatatlanok, mint *Goethe*, *Schiller*, *Wieland* és *Herder*, s elfelejtett, többnyire jelentőségüket vesztett írók, mint *L. Tieck*, *Karl Friedrich* és *Karl Gottlob Cramer*, *A. G. Meissner*, *Eckertshausen*, *Archenholz* és mások.¹⁰⁹ Megtaláljuk a névsorban a magyarországi származású és magyar irodalmi szempontból is jelentős *Fessler* Ignác Aurélt is. A zárótételben a romantika nagy angol regényírójának, *Walter Scott*nak kiadásai szerepelnek. Ez a csoport nem kevesebb, mint 417 művet ölel fel.

Egy következő osztály (F-I.) kizárólag *színpadi írók* (*auctores scenici*) műveiről ad számot ismét XVIII. századvégi és XIX. század eleji kiadásokban, összesen 245 tételben. Sorozatot alkotnak a Sturm und Drang-mozgalom által felfedezett *Shakespeare* művei¹¹⁰ aztán a sekélyes romantika képviselője, *August Friedrich Kotzebue*¹¹¹ és *August Wilhelm Ifflandt*.¹¹² A különálló munkák között számos újabb szerző is szerepel egészen *Grillparzer*ig.¹¹³

Ismét külön csoportokban (F-II., Fs-II., Fg-II.) kerül bemutatásra a XIX. század elején kibontakozó polgári társadalom sajátképpeni modern műfaja, a *regényirodalom* (*milesii*).¹¹⁴ A könyvtárnak e része felettébb alkalmas arra, hogy fogalmat alkothassunk, milyen és mekkora szerepet játszott az eposz újkéltű utóda az akkori irodalmi életben. Árvízhez lehet hasonlítani azt a regényözönt, amely akkoriban hatalmába kerítette az olvasóközönséget. Gyűjteményünk bizonyosság rá, mely döbbenetes mennyiségben kerültek ki sajtó alól ismeretlen szerzők jelentéktelen elbeszélései, s hogy a társadalom mennyire nem tudott disztíngválni ebben az áradatban. A többkötetes regények alosztálya (*milesii plurium tomorum*) nem kevesebb, mint 637 tételt tartalmaz, jellegzetes sorozati keretekben (*Angenehme Bibliothek*, *Wienerische Landbibliothek*, *Wienerische Sommerbibliothek*); az egykötetes regények (*milesii unius tomi*) szekciója még terjedelmesebb, 211 tételből álló; a francia elbeszélők (*milesii Gallici*) pedig egymagukban is 243 tételt tesznek ki. A gáláns, kaland- és utazóregények tömkelegében (összesen 1836 munka) csak nagyritkán tűnik fel egy-egy irodalomtörténeti jelentőségű szerző neve, mint *Wieland*, vagy *Mme de Staël*.¹¹⁵

Hasonlóképpen inkább kortörténeti és társadalomtörténeti jelentősége van a filológiai szakot lezáró (F-III.), különféle anyagot tartalmazó ún. *vegyes osztály*-nak (*miscellanei classis*). Terjedelemre ez is több mint 400 tétel, nagyobb belső értékük azonban csak egyes részleteknek van, így pl. annak a 65 brosúrának, amely egykorúlag foglalkozik a francia forradalommal, továbbá annak a 20 füzet-

nek, amelyet az 1780–90-es években németországi és ausztriai szabadkőműves páholyok adtak ki. Nem nélkülözik a történeti forrásértéket az itt elhelyezett kalendáriumok, almanachok, zsebkönyvek gyűjteményei sem. Magyar anyag e részben csak szórványosan fordul elő.¹¹⁶

A dubnici könyvtár általános ismertetésekor említettük, hogy a bibliotékának voltak különleges kiegészítő gyűjteményei is: nyomtatott könyvritkaságok, kéziratok, térképek és képes ábrázolások. Az alábbiakban megkíséreljük ezeket is áttekinteni.

6. A ritkaságok katalógusát Bucsánszky György, a dubnici könyvtár rendezője igen nagy gonddal és elismerésre méltó erudícióval állította össze. A raritás fogalmi körének elhatárolásánál főképpen Pray maradandó értékű munkájára, az *Index rariorum Bibliothecae Universitatis Regiae Budensis*re (Buda 1780–1781) támaszkodott, de más segédletekre (*Horányi Elek Memoriajára*, a Széchényi Könyvtár katalógusára) is. Rarusnak tekintett először is minden incunabulumot, aztán mindazokat a XVI–XVII. századi műveket, amelyeket Pray ilyeneknek minősített, s mindezekon felül még olyan hazai és külföldi kiadványokat is, amelyek vonatkozó irodalmi adatok alapján, vagy saját megítélése szerint különös értéket képviseltek.¹¹⁷ E szempontok szerint összesen 115 tételt választott ki a törzsanyagból s foglalt külön katalógusba, mégpedig:

- a) 24 ősnymotatványt
- b) 34 XVI. századi külföldi művet
- c) 27 XVII. századi külföldi művet
- d) 7 XVIII. századi külföldi művet
- e) 23 régi magyar nyomtatványt.

a) Az ősnymotatványok felsorolásától, minthogy azokat az Országos Széchényi Könyvtár 1895. évi, Horváth Ignác által összeállított nyomtatott jegyzéke¹¹⁸ pontosan számbaveszi, itt eltekinthetünk. Szükségesnek tartjuk viszont, hogy konkordanciát adjunk Bucsánszky és Horváth jegyzékéről, kiegészítve ezt a mai jelzetekkel.

Sor- szám	Bucsánszky féle tétel- szám	Horváth- féle tételszám	Mai OSZK-jelzet (Inc.)	Sor- szám	Bucsánszky féle tétel- szám	Horváth- féle tételszám	Mai OSZK-jelzet (Inc.)
1–4.	1.	637–640.	100–101. 104–105.	16.	13.	156.	1168.
				17.	14.	237.	334.
5.	2.	23.	42.	18.	15.	345.	372.
6.	3.	44.	164.	19.	16.	383.	59.
7.	4.	119.	74.	20.	17.	417.	87/d
8.	5.	151.	619.	21.	19.	90.	457.
9.	6.	188.	241.	22.	20.	92.	76.
10.	7.	141.	311.	23.	21.	232.	168.
11.	8.	270.	534.	24.	22.	364.	188.
12.	9.	486.	203.	25.	23.	411.	645.
13.	10.	560.	202.	26.	24.	397.	691.
14.	11.	584.	461.	27.	25.	566.	593.
15.	12.	418.	205.	28.	—	455.	594.
				29.	—	241.	304.

Kiderül ebből az egyeztetésből, hogy a dubnici ősnymtatványok száma tulajdonképpen nem 24, miként a Bucsánszky-jegyzék mutatja, hanem 29. A különbség onnan ered, hogy az 1. tételszám alatt Bucsánszky 4 művet regisztrált, továbbá a 18. tételben egy nem-ősnymtatványt vett fel, viszont 2 tényleges incunabulumot szem elől tévesztett.

b) A XVI. századi külföldi (nem hungaricum jellegű) ritkaságokról¹¹⁹ a következő áttekintést adhatjuk:

Bucsánszky féle sorszám	Szerző	Rövid cím	Megjelenés	
			helye	éve
18.		<i>Missale Strigoniense</i>	Venetiis	1512
26.		<i>Der Teutsch Cicero</i>	Aug. Vind.	1533
27.	Hagek, Wenceslaus	<i>Historiographi Rerum Bohemicarum</i>	Pragae	1541
28.	Franco Verdensis, Sebastianus	<i>Weltbuch</i>	—	1542
29.	—	<i>Leben der Heiligen</i>	—	1544?
35.	Munster, Sebast.	<i>Liber Cosmographicus</i>	Basileae	1552
36.	Erasmus Roterodamus	<i>De dupplici copia verborum</i>	Coloniae	1554
37.	Bock, Hieronymus	<i>Kräuterbuch</i>	Stassburg	1556
38.	S. Thoma Aquinatis	<i>In octo Physicorum Aristotelis libros comment.</i>	Venetiis	1557
39.	Herold, Johann	<i>Wunderwerk Gottes</i>	Basel	1557
40.	Equinariüs	<i>Institutionum civilium libri</i>	—	1560
41.	Connanus, Franciscus	<i>Commentariorum Juris libri X.</i>	Basileae	1562
42.	Gesner, Conrad	<i>Thierbuch</i>	Zürich	1563
44.	Reisner, Adamus	<i>Messiach</i>	Frankfurt	1566
45.	Olaus Magnus	<i>Historia</i>	Basileae	1567
46.	Castellinus, Sebast.	<i>Dialogorum Sacrorum libri IV.</i>	Pragae	1568
47.	Sauedra, Didacus	<i>Idea principis Christianopolitici</i>	Coloniae	1569
48.	Lindanus Wilhelmus	<i>Panoplia Euangelica</i>	Coloniae	1575
49.	Petrus Hispanus	<i>Thesaurus pauperum</i>	Francofurti	1577
50.	Gribaldus Antonius	<i>Commentaria</i>	Francofurti	1577
51.	Geyl, Andrea	<i>Practicarum observationum decisiones</i>	Coloniae	1578
53.	Reusnerus, Nicolaus	<i>Chiragogia siue Cynosura Iuris</i>	Spirae	1588
54.	Clarus Julius	<i>Receptarum scientiarum opera</i>	Francofurti	1590
55.	Comineus Philippus	<i>Historiae</i>	Basileae	1590
56.	Bodinus, Joannes	<i>Respublica, das ist: Unterweisung</i>	Mumpelgard	1592
57.	Gerardus de Judaeis	<i>Speculum orbis Terrarum</i>	Antuerpiae	1593
58.	Chytraeus, Nathan.	<i>Variorum in Europa itinere delitiae</i>	Herbonae	1594
59.	Gothofredus Dionysius	<i>Auctores Latinae</i>	—	1595
60.	Petrus Andrea Matthiolus	<i>Herbarium Bohemicum</i>	Pragae	1596
61.	Borcholten, Joannes	<i>Commentaria</i>	Helmstadii	1596
62.	Albericus Gentilis	<i>De Iure belli III libri</i>	Hannouiae	1598
63.	A Weihe Eberhardus	<i>Explicatio vetustissimae dissertationis politicae</i>	Lichae	1598
64.	Libaltus Joannes	<i>XV Bücher von der Feldbau</i>	Strassburg	1598
66.	Melandus, Otho	<i>Idea seu Exegesis studii politici</i>	Lichae	1599

c) A XVII. századi külföldi (nem hungaricum jellegű) raritások¹²⁰ jegyzéke a következő:

Bucsanszky féle sorszáma	Szerző	Rövid cím	Megjelenés	
			helye	éve
67.	<i>Ribadeneira</i> , Petrus	<i>Aduersus Nicolaum Machiauelum</i>	Moguntiae	1603
68.	<i>Clapmarius</i> , Arnoldus	<i>De arcanis rerum publicarum libri VI.</i>	Bremae	1605
69.	<i>Mercator</i> , Gerardus	<i>Atlas sive cosmographicae meditationes</i>	Amsteldami	1606
71.	<i>Weckerus</i> , Joh. Jac.	<i>De secretis libri XVII.</i>	Basileae	1613
74.	<i>Porta</i> Joannes Bapt.	<i>Phytognomica</i>	Francofurti	1618
75.	<i>Porta</i> Joannes Bapt.	<i>Libri IV., qui ab extimis signis... naturas... demonsrant</i>	Francofurti	1618
76.	<i>Dornauus</i> , Caspar	<i>Encomium inuidiae</i>	Francofurti	1618
77.	<i>Fabri Saluator</i>	<i>Italianische Fechtkunst</i>	Leüden	1619
81.	<i>Mathia Cristianus</i>	<i>Theatrum historicum</i>	Amsteldami	1648
82.	<i>Gotofredus Ludouicus</i>	<i>Archentologia cosmica</i>	Francofurti	1649
84.	—	<i>Illustres Cardinales... Richelieu et Mazarinus... seu secretissima instructio</i>	Francofurti	1652
85.	<i>De Sande</i> , Joannes	<i>Belgicarum historiarum epitome</i>	Ultrajecti	1652
86.	<i>Gramont</i> , Gabr. Barth.	<i>Historiarum Galliae... narratio</i>	Amsteldami	1653
87.	<i>Scultetus</i> , Joannes	<i>Armentarium chirurgicum</i>	Ulmae Sueu.	1655
88.	—	<i>Regnum Sueciae, Gothiae...</i>	Amsteldami	1656
89.	—	<i>Noui Stratagematis... narratio</i>	Cracoviae	1660
90.	<i>Bussieres</i> , Joannes	<i>Historia Francica</i>	Lugduni	1661
91.	—	<i>Justiniani Codicis libri XII.</i>	Francofurti	1662
92.	<i>Andilerus</i> , Steph.	<i>Isagoge bello-politica</i>		1663
94.	<i>Besoldus</i> , Christoph.	<i>Thesaurus practicus</i>	Norimbergae	1666
95.	<i>Winterus</i> , Geor. Simon	<i>Tractatio noua de re equinaria</i>	Norimbergae	1672
96.	<i>Kircherus</i> , Athanasius	<i>Arca Noe</i>	Amsteldami	1675
97.	<i>Tanner</i> , Matthias	<i>Societas Jesu</i>	Pragae	1675
99.	<i>Pessina</i> , Joannes	<i>Mars Moravicus</i>	Pragae	1677
100.	<i>Machiavel</i> , Nicolas	<i>Histoire de Florence</i>	Amsteldami	1694
105.	<i>Newcastle</i> , Hercog Wilhelm	<i>Neü eröffnete Reübahn</i>	Nürnberg	1700
114.	<i>Practorius</i> , Matth.	<i>Tuba pacis</i>	Coloniae	1685

d) *S végül a XVIII. századi külföldi (nem hungaricum jellegű) ritkaságok.*¹²¹

Bucsánszky féle sorszáma	Szerző	Rövid cím	Megjelenés	
			helye	éve
106.	—	<i>Georgica curiosa</i>	Nürnberg	1701
107.	<i>Claramontius, Scipio</i>	<i>De conjectandis cujusque moribus... libri X.</i>	Lugduni	1704
108.	<i>Albertus Magnus</i>	<i>Von den Geheimnissen der Weiber</i>	Nürnberg	1709
110.	<i>Mohamed filius Abdaliae</i>	<i>Alcoranus</i>	Lipsiae	1721
112.	<i>Phile, Manuel</i>	<i>De animalium proprietate</i>	Trajecti ad Rhenum	1730
113.	<i>Xystus Januarius</i>	<i>Officium pentaglotton</i>	Neapoli	1741
115.	—	<i>Huttenus delaruuatus</i>	Constanza u. Augsburg	1730

e) A ritkaságoknak minősített régi magyar kiadványokat csupán a Szabó Károly-, illetve Sztripszky-féle számokkal jelezzük.¹²² A dubnici gyűjteményben megvoltak az RMK II. osztályból a 97., 186., 632., 858. és 1491., az RMK III.-ból a 180., 362., 486., 704., 735., 933., 938., 1087., 1183., 1185., 1438., 2192., 4029., 4080., 4171. és 4721. jelzetűek; a Sztripszky-jegyzékből pedig az 1903. számú.

Megjegyzendő, hogy Szabó Károly múlt század végi országos felmérése nyomán kiderült, hogy a felsorolt műveknek csaknem a fele (10 tétel) nem tekinthető raritásnak. A nagyobbik rész (13 mű) ritkasága azonban igazolódott. Ehhez képest:

a) a hazai nyomdatermékek (RMK II.) közül unikumnak bizonyult s még ma is annak számít a 858. számú.¹²³ Igen kis létező példányszámról van tudomásunk a 632. és az 1494. sz. mű esetében is;¹²⁴

b) a külföldi (RMK III.) anyagból — hazai állományunk alapján — ritkaságoknak számíthatók: a 363., 735., 938., 1087., 1183., 1185., 1438., 4029. és 4080. sz. művek.

7. Külön katalógust készített M (Manuscripta) jelzet alatt Bucsánszky a dubnici könyvtár kéziratairól is.¹²⁵ E részben azonban nem járt el olyan szerencsésen, mint a ritkaságoknál. E csoportot ui. nem a saját megítélése alapján állította össze, hanem készen, minden változtatás nélkül vette át a korábbi könyvtári rendszer keretében. Ebben a régi válogatásban pedig a gyűjtemény sokkal inkább volt levéltári jellegű, mint kéziratári. A kisszámú tényleges manuscriptum szinte elveszett a nagy mennyiségű missilis- és aktaanyagban. Másfelől több kézirat a nyomtatványok közül nem lett kiválasztva s ehhez képest nem került be az új nyilvántartásba sem. Végző fokon tehát a Bucsánszky-jegyzék heterogén és hiányos.

Ha az összesen 51 tételre terjedő gyűjteményt áttekintjük, megállapíthatjuk, hogy abban több a politikai és joggyakorlatból keletkezett anyag, mint az írói

alkotás. 28 tételre menő iratcsomó és iratokhoz szerkesztett segédkönyv mellett legfeljebb csak 23 tételnyi kéziratot találunk, s ezek között is mindössze 4 olyant, amely komoly nagy érték. Ez utóbbiak ti. középkori kódexek; közülük kettő *Bakócz* Tamás érsek könyvtárából való, sőt ezek egyike tágabb értelemben *Corvin-kódex*. *Bartoniek* Emma nyomtatott katalógusában¹²⁶ az alábbi számok alatt szerepelnek:

148. *M. T. Cicero: De oratore libri III.*

165. *Chronicon Dubnicense.*

249. *P. Ransanus: Epitome rerum Hungaricarum.*

294. *Francisci Barbari ... ad Lavrentium de re uxoria ...*

Meg kell jegyezni, hogy a dubnici könyvtár átvételekor a *Ransanus*-kódex — úgy látszik — hiányzott az állományból. Néhány év múlva azonban feltűnt, de nem mint Illésházy-tétel, hanem mint *Jankovich* Miklós gyűjteményének darabja. Így került be az Országos Széchényi Könyvtárba is. Feltehető, hogy a kódex kölcsönzéssel jutott *Jankovich*hoz és nála felejtődött.¹²⁷

A jegyzékben előforduló többi kézirat illetőleg irat nem kíván teljes felsorolást. Figyelemreméltó tételek gyanánt legfeljebb a következők említhetők a *Bucsańszky*-féle sorszámok szerint:

(5) *Autographum et originale instrumentum synodi Augustunae confessioni addictorum sub praesidio et praesentia palatini Georgii Thurzo Bittsae anno 1610. celebratae.*

(6) *Index genuinus bibliothecae Bittsensis conscriptus in arce Bittsensi Anno 1610.*

(7) *Correspondentia comitis Stephani Illésházy et alia etiam litteraria publica documenta temporibus Rudolphi et Mathiae regum interventa. Porro: nonnullae fundationes comitissae Catharinae Pálffy comitis Stephani Illésházy palatini viduae pro scholis Lutheranicis; una diversae etiam inscriptiones et venditiones a Comite Casparo Illésházy susceptae.*

(9) *Acta dietae generalis sub auspiciis ... principis ... Gabrielis Bethlen ... Novisoliae pro ... anno 1620. ad celebrandum indictae et promulgatae, seriatim conscripta. Sunt praeterea nonnulla Tökölüm et Rákóczium respicientia.*

(11) *Correspondentia imperatorum et aliorum principum et magnatum Europae praecipue cum archiepiscopis Strigoniensibus Pázmán, Lippay, Lósy etc.*

(12) *Diversi generis materia ad historiam Hungariae ab anno 1596 usque ad annum 1765. Accidit: Synoptica regni Hungariae historia a primo Hunnorum e Scythia egressu usque ad annum 1705.*

(15) *Varia scripta res Hungaricas concernentia ab anno 1554 usque ad annum 1764.*

(16) *Decreta et repraesentationes ab anno 1348 usque ad annum 1773.*

(30) *Oratio Stephani Illésházy ad Deum. Item eiusdem Stephani Illésházy puncta pacis inter Joannem Mollard caesareum commissarium 1606.*

(31) *Tractatus brevis de locumtenentia regali et legali ... praesentatus ... Georgio Szelepcsényi archiepiscopo Strigoniensi ... anno 1672.*

(32) *Litterae, ut conjectura admittit, nobilis Transilvani ad principem Transilvaniae aliosque Transilvanos Lugduno Batavorum anno 1627 exaratae.*

(34) *Diversi casus bellici anno 1664 sub duce Montecuculi cum Turcis, ac denuo anno 1670. et sequent(is) cum Rákóczianis habiti.*

(44) *Articuli in negotio A. et H. Confessionum ab anno 1523 usque 1715. cum variis reflexionibus.*¹²⁸

Ezután csaknem kizárólag XVIII. századi iratok következnek, mégpedig: vallásügyiék, ezek között a jezsuita rend történetére vonatkozók a Rákóczi-kortól 1773-ig, továbbá vegyes dicasterialis (kancelláriai, helytartótanácsi, kir. táblai és hétszemélyes táblai) akták, II. József-kori rendeletek, különösen a földmérésre vonatkozók, úgyszintén Trencsén megyei insurrectionalis jegyzőkönyvi részletek, családi jogokat illető iratok stb.

Irodalmi mű, vagyis tulajdonképpeni kézirat csak igen kis számban fordul elő. Felemlíthetők *Zrínyi Miklós Ne bántsd a magyart* c. munkájának, *Bél Mátyás*, valamint a könyvtáradományozó *Illésházy Istvánnak* és atyjának némely jegyzetei.

Megjegyzendő, hogy ennek a jobbára irat-jellegű anyagnak nagy része már nincs az Országos Széchényi Könyvtár kézirtattárában; 1927-ben az ún. Múzeumi levéltárral együtt átkerült az Országos Levéltárba.¹²⁹

8. A dubneci könyvtár harmadik különgyűjteményét (G-I., G-II. jelzet alatt) a *térképek* alkották.¹³⁰ Ez a csoport számra nézve valamivel nagyobb volt az előzőknél, amennyiben 112 magyar és magyar vonatkozású, valamint 96 külföldi tételt foglalt magában. Belső értékre nézve is jelentősnek mondható.

A magyar anyag (*mappae seu chartae geographicae regnum Hungariae, eiusque provincias olim, aut nostra aetate quaqua ratione concernentes*)¹³¹ meglehetősen sokrétű: különböző gyakorlati célok szolgálatában készült áttekintő vagy részletlapok.

a) Az egész országot s részben a szomszédos országokat is ábrázoló térképek közül a legrégebb, a J. C. *Miller*-féle I. *József* korából (1709-ből) való. Továbbiak: *J. Homann*, *J. Bruggen* (1737), *Schrämbel* (1790), valamint *Korabinszky*, *Krieger* *Sámuel* és *Lotter* neve alatt regisztrált lapok; a sort *Lipszky* 1806. és 1810. évi mappája zárja le.

b) Hat, többnyire II. *József* korabeli térkép szemlélteti a Balkán-félsziget országainak helyszínrajzát.

c) Egy-egy külön lap van Szlavóniáról (*Homann* 1725), Erdélyről (*Schrämbel* 1789) és a Temesi Bánságról (*Johann Christian Winkler*, ill. *Griseboni* 1776).

d) A török birodalom elleni hadjáratok céljára szolgált, Szerbiát, Boszniát, Hercegovinát stb. ábrázoló térképek is előfordulnak, mégpedig 1716/17-ből, illetőleg 1788-ból; egész kis sorozatot alkotnak a belgrádi erődítményekről készült felvételek.

e) Számosak a megyei térképek. Több felvétel van (1762—1795) Trencsén megyéről, kettő Liptóráról, egy-egy Turóceről, Árváról, Nyitráról, Pozsonyról, Zólyomról, Barsról, Hontról, Szepesről, Sárosról — másrészt Sopron, Moson, Zala, Vas, Fejér és Pest-Pilis-Solt megyéről — nyilván azokról a területekről, ahol az *Illésházy*-családnak valaha birtokai voltak.

f) Megemlíthető néhány (8 db) vízrajzi térkép: a Vág folyásáról, a Dunáról, az *Ecsedi-lápról*.

g) Vannak különleges uradalmi térképek is: a hradecki, az érdi és a morvaországi *brumovi* dominiumról.

Mindezekon kívül még egyéb különféle rendeltetésű felvételekről is említést lehetne tenni, de minthogy nem leltárt adunk, hanem csak tájékoztatót, ezektől el kell tekinteniünk.¹³²

A külföldi anyag a magyar állammal semmiféle közjogi kapcsolatban nem állt idegen országokra és földrészekre vonatkozik (*mappae sive chartae geographicae orbis partium, et aliarum ditonum exterarum, quae ad coronam regni Hungariae non pertinent*).¹³³ Ez a gyűjteményrész is majdnem teljes egészében XVIII. századi; korábbi darabok nem fordulnak elő benne, XIX. századiak is csak gyéren. Tárjuk szerint javarészen a Habsburg-birodalom országait illetik; az osztrák tartományokat, Cseh- és Morvaországot, Sziléziát, a toscanai, páрмаi, milánói és mantuai hercegséget, Németalföldet, Lengyelországot, Bajorországot

Sorszám	Tudomány-csoport	Jelzet	Tudományágak	Kiadványok					
				száma		időrendi megoszlása			
				rész- letek- ben	össze- sen	XVI.	XVII.	XVIII.	XIX.
századra jut %									
1.	HITTUDOMÁNY	A. I.	A biblia és konkordanciái . .	18					
2.		II.	Patrisztika, szentírásmagya- rázat	8					
3.		III.	Skolasztika, theologia moralis	134					
4.		IV.	Homiletika, episztolográfia, etc.	84					
5.		V.	Egyháztörténet, aszketika .	165					
6.		VI.	Egyházjog, liturgika	89					
7.		VII.	Protestáns egyháztörténet, hittudományi szótárak . . .	84					
			Összesen		582	4	20	70	6
8.	JOGTUDOMÁNY	B. I.	Természetjog, nemzeti jo- gok, hazai jog	161					
9.		II.	Perjog, büntetőjog, hazai kodifikáció	80					
10.		III.	Politika, kamerálisztika . . .	92					
11.		IV.	Statisztika, diplomatika, he- raldika	100					
12.		V.	Kir. hitlevelek, békeszerző- dések, jogi disszertációk . .	73					
			Összesen		516	6	17	50	27
13.	ORVOSTUDOMÁNY	C. I.	Általános orvostan, disszer- tációk	75					
14.		II.	Sebészet, szülészet, bonctan, állatorvostan	39					
15.		III.	Botanika, kémia, ásványtan stb.	39					
16.		IV.	Gyógyszertani disszertációk, orvosi szótárak	57					
			Összesen		210	5	10	70	15
17.	FILOZÓFIA	D. I.	Filozófia ált., logika, meta- fizika, historia litteraria, disszertációk	40					
18.		II.	Matematika, asztronómia, architektúra	43					
19.		III.	Fizika, mechanika, agronó- mia	207					
20.		IV.	Etika, esztétika, vegyesek .	168					
			Összesen		458	2	6	65	27

Sorszám	Tudomány- csoport	Jelzet	Tudományágak	Kiadványok					
				száma		időrendi megoszlása			
				rész- letek- ben	össze- sen	XVI.	XVII.	XVIII.	XIX.
századra jut %									
21.	SZÉPTUDOMÁNYOK	E. I.	Magyar történelem és élet- rajzok	173					
22.		Ex. I.	Idegen nemzetek története, életrajzok	444					
23.		E. II.	Görög-római aucto- rok	51					
24.		ER. II.	Újabbkori szónokok, költők, levélírók	188					
25.		E. III.	Didaktika, grammatika, stilisztika	106					
26.		Es. III.	Hadtudomány	40					
27.		E. IV.	Földrajz, topográfia	202					
28.		E. V.	Enciklopédiák, szótárak ...	63					
29.		E. VI.	Gyűjteményes irodalmi kiad- ványok	417					
			Összesen		1684	1	6	50	43
30.	SZÉPIRODALOM	F. I.	Színművek	245					
31.		F. II.	Regények, elbeszélések (több köt.)	637					
32.		Fs. II.	Regények, elbeszélések (egy köt.)	711					
33.		Fg. II.	Francia regények	243					
34.		F. III.	Vegyes műfajok, naplók, stb.	402					
35.	F. IV.	Metszetek, stb.	25						
			Összesen		2263	—	—	25	75
36.	KÜLÖNGYŰJTEMÉNYEK	G. I.	Magyarországot ábrázoló tér- képek	112					
37.		G. II.	Idegen országokat ábrázoló térképek	96					
				Összesen		208			
38.	R		Ősnyomtatványok, könyv- ritkaságok	25					
39.	M		Kéziratok, iratok	53					

és a Német Birodalmat. Ezek között is vannak hadi térképek (főleg az orosz—török háború szinteréről), postatérképek, vízrajzi térképek (a Rajnáról és a Pórol) s más egyébek. Megjegyzendő, hogy e részben több az atlasz, mint az önálló lap. Kiegészítette a gyűjteményt a Schräubl-féle világatlasz.

9. Az utolsó, legkisebb számú különgyűjtemény (F-IV. jelzet alatt) *képes ábrázolásokból* állt (*icones variae Bibliae et aliae tam sacrae, quam profanae monocromaticae, et coloribus illuminatae*).¹³⁴ Legnagyobb részben rézmetszetekről van szó, kisebbrészt grafikáról. Az előbbieket között szerényebb művek mellett nemzetközi viszonylatban jelentős alkotások is előfordulnak. Ilyen mindenekelőtt II. Miksa császár nagy udvari művészenek, a mantuai Jacopo Stradanak¹³⁵ *Series imperatorum Romanorum* c. híres metszetsorozata (Tom. IV.), aztán David Teniers-nek¹³⁶ *Le Theatre des Peintures* (Anvers 1673) c. ugyancsak ritkaságszámba menő jeles kiadványa, nem különben Johann Ulrich¹³⁷ *Krausnak Historischer Bilder-Bibelje* (I. Teil, Augsburg 1705) és *Biblisches Engel- und Kunstwerkje* (Augsburg 1715). Magyar szempontból igen becsesek azok a másolatok, amelyeket 1763-ban Carolus Möller készített a bicssei Thurzó-vár falfestményeiről: *Effigies regum et belliducum Hungariae in principali palatio arcis Bittse depictorum*, illetőleg *Effigies regum et heroum in ambitu arcis Bittse*.¹³⁸

A többi tételek között megemlíthetők Wilhelm Bauernek *Ovidius Metamorphoseonjához* készített metszetei (Nürnberg 1750), aztán néprajzi (svájci, orosz) viseleteket, az európai ruházatkodás történetét, a cs. kir. hadsereg egyenruháit stb. ábrázoló rajzok, valamint iskola- és gyermekkönyv-illusztrációk. A gyűjtemény mindössze 25 tételnyi publikációt ölel fel.

Ezzel végre értünk a dubnici könyvtár anyaga felett tartott szemlének. Talán nem lesz felesleges, ha a részletenként megvizsgált anyag számadatait táblázat formájában (ld. 83—84. l.) még egyszer áttekintjük.

III. AZ ILLÉSHÁZY-KÖNYVTÁR KIALAKULÁSA

1. A fentebbi táblázatban foglalt számadatok — úgy véljük — alkalmas kiindulópontul szolgálhatnak a dubnici könyvtár kialakulására vonatkozó vizsgálódásunknak. Fel lehet ugyanis tételezni, hogy a könyvanyag megfigyelt, több évszázadra terjedő rétegződése mögött nemzedékekre terjedő folytatólagos családi gyűjtés áll. Igaz, el lehet képzelni azt is, hogy Illésházy János és István, apa és fiú volt az egész biblioteka létrehozója. Hiszen a XVIII. század vége és a XIX. század eleje éppen az az időszak, amikor a bibliofília, a könyvrégiségek és ritkaságok iránti érdeklődés már Magyarországon sem volt ismeretlen. A kérdés eldöntése mindenesetre csak további idevágó tények feltárása által lesz lehetséges. Kutatnunk kell tehát ilyenek után mind a családtörténetben, mind a könyvtári anyagban.

Illésházy István szerepe a fentebb végrehajtott elemző vizsgálat alapján elég világosan áll előttünk. Ha figyelembe vesszük ugyanis, hogy a gróf 1800-ban, az atyja halálát követő évben vette át az ősi családi birtokok s velük együtt a könyvtár feletti szabad rendelkezést, akkor nyilvánvaló, hogy ami 1800 után megjelent könyvanyag a gyűjteményben előfordult, az általában az ő szerzeményének tekinthető.¹³⁹ Táblázatunk szerint ez a gyarapítás a teológiai szakban 6, az orvosiban 15, a jogiban és filozófiában 27—27, a széptudományiban 43, a szépirodalmiban

pedig legalább 75%-ot tett ki. Tanúságot tesznek e számok egy hozzávetőleg 200%-os állománynövekedésről s ezen kívül arról a jellegzetes minőségi változásról, amelynek során a régi típusú teológiai-bölcseleti-jogi bibliotéka irodalmi-tudományos könyvtárrá alakult át. István gróf könyvtárfejlesztő érdemét főleg ebben láthatjuk. De azért mindenesetre meg kell győződnünk arról is: nem terjedt-e ki gyűjtőtevékenysége régi könyvanyagra is. Ehhez biztos támpontot ad az atyja által készítettett, már többször szóba került 1792. évi állományösszeírás.¹⁴⁰

Ez az Illésházy János-féle inventárium szakbeosztás tekintetében eléggé eltér a Bucsánszky-féle osztályozástól, de mégis alkalmas bizonyos összehasonlítások megtételére. Világos áttekintést ez esetben is egy táblázat nyújthat.

Sorszám	Jelzet	Tudománycsoportok illetőleg gyűjtemények	összes száma	Kiadványok				
				időrendi megoszlása				
				XV.	XVI.	XVII.	XVIII.	
				század				
				1765- ig	1799- ig			
1.	AE	Magyar jogtudomány	53	—	5	10	18	20
2.	A	Magyar történelem	346	—	3	34	99	247
3.	B	Hittudomány	416	—	9	74	215	118
4.	C	Idegen nemzetek tört., földrajz	515	—	23	111	213	168
5.	D	Egyetemes jogtudomány	156	—	20	56	59	21
6.	ED	Gramatika, szótárak	76	1	2	3	28	42
7.	EP	Filozófia, matematika	78	—	2	8	42	26
8.	EM	Orvostudomány, sebészet	109	—	10	19	33	47
9.	—	Iskolakönyvek	19	—	1	—	8	10
10.	—	Magyar tárgyú térképek	85	—	—	—	85	
11.	—	Idegen tárgyú térképek, atlaszok	81	—	—	—	81	
12.	—	Rézmetszetek	20	—	—	1	19	
13.	—	Magyar tárgyú kéziratok, iratok	55	4	—	2	49	
		Összesen	2009	5	75	318	1652	

E táblázatból meglepetve konstatálhatjuk, hogy János gróf könyvtárában (amelynek jegyzékét 1799-ig folyamatosan kiegészítették) nem volt meg az ősnymtatványok gyűjteménye. A katalógusban csupán egyetlen incunabulum fordul elő: a *Vocabularium Germanico—Latinum* (Nürnberg 1482).¹⁴¹ Semmi több! Nem lehet vitás tehát, hogy az ősnymtatvány-gyűjtemény Illésházy Istvánnak köszönheti létét. Megszerzésére — a jelek szerint — a felosztott külföldi és hazai kolostorok anyagának piacra kerülése adott alkalmat.¹⁴² Hasonlóképpen kimutatható még István gróf gyarapító tevékenysége a térképgyűjtemény vonalán is.¹⁴³ Egyéb régi anyag tekintetében azonban nincs nyoma 1800 után történt gyarapodásnak; a manuscriptum gyűjtemény középkori kódexei és más becses iratai mind előfordulnak már az 1792-i katalógusban is.¹⁴⁴

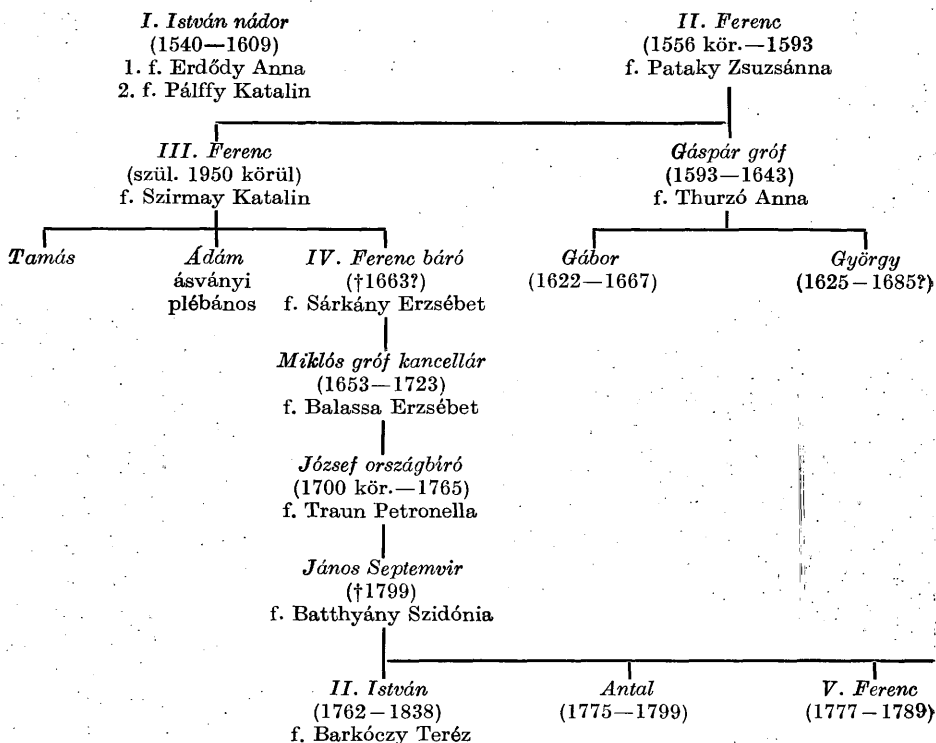
Hasonlóképpen fontosak azok az információk, amelyeket a fenti kimutatásból *Illésházy János könyvtári szerepére* nézve nyerhetünk. Állománystatisztikánkat

úgy állítottuk össze, hogy az János gróf gyarapító ténykedésének megállapítására alapul szolgálhasson. Figyelembe véve, hogy János atyja 1765-ben hunyt el, s hogy ettől fogva, mint a férfiág egyetlen sarja, ő volt a családi összes vagyonyjogok birtokosa, nyilvánvaló, hogy a dubnici könyvtár gondozása is rá hárult. A gyűjtemény XVIII. századi anyagát ezért két részre bontottuk: külön számláltuk meg az 1765 előtti kiadványokat s külön az ezután megjelenteket. Az utóbbi csoportot tekinthetjük úgy, mint János gróf szerzeményeit. E számítás szerint — ha csupán a nyomtatott könyvanyagot vesszük figyelembe — mintegy 500 kiadvány az, amelynek megszerzése neki tulajdonítható. Ez igen tekintélyes mennyiség, amely jelentős mértékű fejlődést tükröz. De figyelemre méltó e gyarapodás minőségi tekintetben is. Megállapítható ugyanis belőle XVIII. századi szellemi életünk alakulásának két lényeges mozzanata: a történeti érdeklődés fölébredése s a szekularizáció előnyomulása. Az előbbi a hazai és az idegen történeti művek gyarapodási hányada, az utóbbi a hittudományi szerzeményeknek harmadsorba szorulása mutatja. A jogi anyag csekély utánpótlására kellő magyarázatot ad a hazai jogszolgáltatásnak elvi és gyakorlati megrögzöttsége, amely mellett nem volt szükség az irodalmi apparátus korszerűsítésére.

2. Illésházy János könyvtári szerepére nézve további konkrét megjegyzéseket a szóban forgó inventarium alapján nem lehet tenni. Egy lépéssel tovább kell mennünk: fel kell vetnünk a kérdést: miféle magyarázat adható az 1792-i táblázaton kimutatott *korábbi könyvgyűjtemény* keletkezésére nézve.

Az első, amit e kérdésben leszögezhetünk az, hogy biztos tudomásunk van a dubnici könyvtárnak Illésházy János korát jóval megelőző időkben való fennállásáról is. E tény leginkább kézenfekvően azokból a középkori kódexekből állapítható meg, amelyek a könyvtár legbecsesebb kincseit alkották és alkotják. Ezek közül kettőben, ti. a *Cicero*- és a *Barbarus*-kódexben egy-egy datált kézírásos bejegyzést találunk 1725-ből, illetőleg 1729-ből: „Comitis Josephi Illésházyi Catalogo inscriptus. . .”¹⁴⁵ Szó van tehát egy olyan katalógusról, amely ma már nem ismeretes ugyan, nincs az Országos Széchényi Könyvtár birtokában, de egykori léte kétségbevonhatatlan tanúság az Illésházyak könyvgyűjteményének XVIII. század eleji létezéséről. Illésházy Józsefről pedig közkeletű genealógiai kézikönyvünk-ből kiderül, hogy ő az eddig tárgyalt két Illésházy közvetlen felmenője volt: János grófnak édesatyja, Istvánnak pedig nagyapja. Ezen túlmenően azonban nem sokat tudhatunk meg róla. Nagy Iván még azt sem említi, hogy az ország második legnagyobb közjogi méltóságát viselte: országbíró volt.¹⁴⁶

Am megtaláljuk a kutatásban továbbvezető nyomot az imént említett egyik kódexben, a *Barbarus*-féleiben. Ennek possessor-bejegyzései között Illésházy József nevén kívül ugyanis feltűnik egy több mint száz évvel korábbi név is, *Thurzó György nádoré* („*Comes Georgius Thurzo Comes perpetuus de Arua Regni Hungariae Palatinus 1611*”). Ugyancsak *Thurzó nádor* autográf bejegyzésére találunk a *Ransanus*-kódexben.¹⁴⁷ Ha nem ismernénk az Illésházy-család genealógiáját, ezzel az adattal nem tudnánk mit kezdeni, legfeljebb azt állapíthatnánk meg, hogy ismeretlen időben, ismeretlen úton-módon a *Thurzók* birtokából néhány könyv átkerült az *Illésházyak* könyvtárába. Szerencsénkre a Nagy Iván-féle családtörténeti monográfiái — bármily szörványosak, hiányosak és hibásak is különben idevágó közlései — eligazít bennünket.¹⁴⁸ Az *Illésházyak* családfája a XVI—XVII. század fordulójától kezdve, részben kiegészítve illetőleg kijavítva¹⁴⁹ a férfiágra korlátozva így vázolható fel:

A származási tábláról a következők olvashatók le. A család a XVII. század eleje óta két ágon virágzott. Mindkét ág István nádornak (1540—1609) a Bocskai-idők politikai főszereplőjének testvérétől, II. Ferentől eredt. (Maga István nádor utódok nélkül halt el.) Az eddig szóba került családtagok a III. Ferencel induló idősebb ághoz tartoztak. Ez az ág hat nemzedéken át tartó életfolyam után a könyvtárajándékozó Istvánban halt ki 1838-ban. E fővonalon József felett még a következő ősök szerepelnek: Miklós gróf (1653—1723) III. Károly alatt kancellár, a dubnici kastély építtetője, IV. Ferenc báró, törökellenes harcok hőse és halottja (†1663?), végül III. Ferenc a szerzetesből lett ágalapító (†1650 körül).

Az ifjabb ágat III. Ferenc testvére, Gáspár (1593—1648) *Bethlen* Gábor fejedelem neves hadvezére és diplomatája indította el. Ez a vonal azonban nem tudott kifejlődni: Gáspár fiaiban, Gáborban (1622—1667), illetőleg Györgyben (1625—1685?) kihalt.

Mégis a családfának ezen a kisebb jelentőségű ágán bukkanunk rá egy oly adatra, amely kezünkbe adja a kulcsot a Ransanus- és a Barbarus-kódex 1611. évi névbejegyzésének megfejtéséhez. Kiderül, hogy Illésházy Gáspárnak *Thurzó* Ilona volt a felesége: Thurzó György nádornak *Czobor* Erzsébettől született lánya. Egyszeriben érthetővé válik tehát a Thurzó-kódexek jelenléte az Illésházy könyvtárban. Thurzó György családjának férfiága tudvalevőleg 1621-ben a nádor fiában, a jeles Thurzó Imrében kihalt.¹⁵⁰ Tudott dolog az is, hogy a familia árvai uradalmát a Thurzó-lányok és utódaik osztatlanul örökölték.¹⁵¹ Az ingóságokon

azonban nyilván megosztottak. Így kerülhetett György nádor könyvtárának egy része, közöttük a két említett kódex Thurzó Ilona révén Illésházy Gáspárhoz, ennek halála után fiaihoz, Gáborhoz és Györgyhez, — György elhaltával pedig az ág összes jogait öröklő Miklóshoz, a későbbi kancellárhoz, akitől aztán ízről ízre öröklődött az utolsó Illésházyig.

Nézetünk igazolásául legyen szabad arra a jegyzékre hivatkoznunk, amelyet az Illésházy-könyvtár kéziratának ismertetésekor már felemlítettünk, ti. az *Index genuinus Bibliothecae Bittensis ... 1610.* című összeírásra.¹⁵² E becses dokumentumban — amelyet szintén Thurzó Ilona hozhatott magával a bicsei várból s amelyet 1927 óta az Országos Levéltár őriz¹⁵³ — összesen 308 kötetnyi könyvanyag van regisztrálva egyrészt szerzői betűrendben, másrészt formátum szerint. A gyűjtemény klasszikus auctorok XVI. századi kiadványaiból és humanista tudósok munkáiból áll. Az egyes művek azonban sajnos impresszum nélkül vannak felsorolva, s így a Bucsánszky-féle jegyzékkel való összevetés nagy nehézségekbe ütközik. Tüzetes kollacionálásra majd csak akkor kerülhet sor, ha a Thurzó-jegyzéket — amelynek külön tanulmányt kívánunk szentelni — bibliográfiailag ki tudjuk egészíteni. Addig be kell érünk azzal a megállapítással, hogy mind a Ransanus-, mind a Barbarus-kódex valóban szerepel a bicsei inventariumban,¹⁵⁴ sőt az Illésházy-könyvek néhány régi magyar darabjáról is ki tudjuk mutatni a Thurzó-provenienciát (RMK I. 421., II. 349., III. 1087 és 1185.).¹⁵⁵ Oly tények ezek, amelyekből ha többre nem, annyira okvetlenül következtethetünk, hogy a XVII. század elején az Illésházy-könyvtár már kézzelfogható valóság volt.

3. Most már az a kérdés: hogyan, milyen úton-módon lehetne innen a XVII. század elejétől kezdve korunk felé haladva az Illésházy-könyvtár állandó fejlődésére vonatkozó nézetünket alátámasztani. Úgy véljük megbízható támpontokat nyújthat erre vonatkozólag a család műveltségi színvonalának felmérése. Ha ui. ki tudjuk deríteni, hogy a család tagjai nemzedékről nemzedékre milyen fokú iskolázás részesültek, vagyis hogyan viszonyultak a korszerű európai műveltséghez, következtethetünk könyvkultúrájukra, könyvszükségletükre is. — Régi történetkutatóink sajnos nem sok figyelmet szenteltek ennek a fontos szempontnak, s így az idevágó tényeket ismét csak magunknak kell mintegy mellékfeladatként keresgelnünk, beérve az ilyen keresés bizonytalan és hiányos eredményeivel.

Az Illésházy-familia István nádor személyében a XVI—XVII. század fordulóján már mint magas műveltségű család jelenik meg. A nádor iskolázásáról nincsenek kielégítő értesüléseink, csupán azt tudjuk, hogy Pozsonyban, tehát nyilván gimnaziális fokon folytatott tanulmányokat.¹⁵⁶ Levelezése és kortörténeti feljegyzései¹⁵⁷ alapján azonban főiskolai képzettségre is következtetni lehetne. *Károlyi Árpád* írja róla, hogy a Corpus Juris, még mielőtt Mossócziék kiadták volna, a „kiskörmében” volt.¹⁵⁸ Unokaöccséről, Gáspárról már adatszerűen is tudjuk, hogy 1609-től a lipcsei egyetemen tanult, és hogy irodalmi tevékenységet is folytatott.¹⁵⁹ Úgy véljük, nem tévedünk, ha ettől kezdve a magasfokú iskolázást mint bizonyos tényt vesszük tekintetbe a család tagjainál akkor is, ha véleményünket csak elszórt adalékok támogatják.

Gáspár testvére, III. Ferenc esetében a szerzetesi hivatás enged magasabb tanulmányokra következtetni. Gáspár fiai, Gábor és György felsőfokú lutheránus iskolázásban részesültek,¹⁶⁰ de lehet, hogy utóbb — talán Krakkóban — katolikus egyetemi tanulmányokat is folytattak; öntudatos protestánsokból ui. mindketten

harcos katolikusokká lettek.¹⁶¹ Unokatestvéreik közül Ádámról tudjuk, hogy a Győr megyei Ásvány községben volt plébános s a nagyszombati egyetemen nyert teológiai doktori oklevelet.

IV. Ferenc báró tanultságára nézve sajnos még közvetett adatunk sincs, de fiáról Miklós grófról udvari kancellári méltósága — amelyet 1706—1723-ig viselt — kétségtelenné teszi a magas iskolázottságot. Ugyanez áll a szakszerűsödő feudális judicaturában hasonlóképpen irányító szerepet betöltött további utódokra, József országbíróra és János septemvirre. Istvánról, az utolsó Illésházyról pedig említettük, hogy filozófiai doktorátust szerzett a budai egyetemen.

4. Bármily gyérek a családtörténetnek ezek az adatai, mégis hozzásegítenek bennünket, hogy a dubneci könyvtárnak harmadfél évszázadon át történt fokozatos kialakulásáról vallott nézetünket alátámaszthassuk. A Bucsánszky-féle katalógusokból feljegyzésszerűen, az Országos Széchényi Könyvtár állományából kézzel foghatóan is számos olyan művet tudunk felmutatni, amely a *grófi család tagjainak tudományos-írói tevékenységét* s — ami ezzel szükségképpen összefügg — könyvszükségletét, könyvgyűjtését demonstrálja.

Fentebb, a manuscriptum-gyűjtemény ismertetésekor már megemlékeztünk Illésházy István nádor nevéhez fűződő két kéziratról: egy politikai leveleskönyvről (*Prothocollon partim de rebus Hungaricis*) és egy kisebb, részben szintén politikai tartalmú jegyzetkönyvről (*Oratio Stephani Illésházy etc.*). Ezek ma is megvannak az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában.¹⁶² S ismerjük a nádornak egy harmadik művét is: a Magyar Tudományos Akadémia Monumenta-sorozatában 1863-ban kiadott 1592—1603. évi kortörténeti jegyzeteit.¹⁶³

A másik nagy protestáns vezéregyéniségtől, Illésházy Gáspártól is jeles szellemi produktumok maradtak ránk. Ilyen a „*Kezben viseloe koenyv*” (Debrecen 1639) c. munkája,¹⁶⁴ és *Viridarium* (Trencsén 1643) című klasszikus idézetgyűjteménye,¹⁶⁵ ilyenek továbbá kéziratossá jogtudományi jegyzetei (*Notata varia juridica*).

Figyelmet érdemlő irodalmi munka fűződik Illésházy Ádám ásványi plébános nevéhez: az a *Philosophia* c. disszertáció, amellyel a nagyszombati egyetem bölcsészkarán 1656-ban a doktori címet elnyerte; az értekezés tulajdonképpeni szerzője azonban nem ő, hanem a praeses, Makar András jezsuita professzor volt.¹⁶⁶

Illésházy Gáspár ifjabbik fiának, Györgynek a nevét is fenntartotta a bibliográfia, mégpedig egy-egy lutheránus hit- és erkölestani munka kapcsán: a *Lani Dávid-féle Disputatio de justitia* (Trencsén 1640)¹⁶⁷ és az *Oratio ... continens quadrigam columnarum ethicarum* (Trencsén 1642) c. saját írás.¹⁶⁸

További nevezetes dokumentum a kéziratár meglevő anyagában Illésházy Miklós kancellárnak hivatali működéséről sajátkezűleg írt diáriumszerű jegyzőkönyve 1706—1723-ig.¹⁶⁹

Kisebb jelentőségű, de szempontunkból mégis beszédes emlékek Illésházy József orvoságos könyvei,¹⁷⁰ valamint Illésházy Jánosnak ún. regnicolariái (országos érdekű iratmásolatai), görög-római auctorokból készített kivonatai, s feljegyzései a mozgalmas 1790. évi országgyűlésről.¹⁷¹

Fennmaradt néhány autográf kézirat az utolsó Illésházytól is: jegyzetek és dolgozatok az egri liceumban folytatott jogi tanulmányairól.¹⁷²

5. De a könyvtár kontinuitására vonatkozó bizonyító eljárásunkban még egy lépéssel tovább is mehetünk. A gyűjtésre vonatkozó szorosabb konkrétebb tényekkel is szolgálhatunk. Átnézve az Országos Széchényi Könyvtár régi magyar

gyűjteményében nyilvántartott mintegy 80 Illésházy-tétel possessor-adatait, azok között a következő bejegyzésekre bukkantunk. Számos példányban megtaláltuk még Illésházy József beírását ugyanazzal a sztereotíp szövegezéssel, mint a Ransanus- és Barbarus-kódexben: „Comitis Josephi Illéshazi Cat[alogo] inscr[iptus] A[nno] ...” Az évszám nem állandó, de legtöbbször mégis 1729. Ez arra vall, hogy akkor készülhetett József gróf általános katalógusa.

A további felmenő családtagok nyomait keresve, az RMK II. 1423. és 1109. jelzetű műben ráakadunk az előző nemzedék képviselőjének, Miklós kancellárnak autographonára, éspedig ilyen formában: „Ex libris Nicolai Illésházy de eadem anni 1678.”, illetőleg „Ex libris Comitis Nicolai Illésházy, Viennae die 17 Nov. 1706.” Találkozunk két olyan művel is, amely Illésházy Miklósnak van ajánlva (RMK II. 2080. és III. 3578.). Fontos adatok ezek, mivel a kancellár személye alkotja a hidat a családnak azon ága felé, amely 1621 táján a Thurzó-könyvek birtokába jutott: Illésházy Gáspár ága felé.

A Miklóst megelőző generációnak, Gábornak és Györgynek könyvtári szerepét kézjegyek, beírások helyett szerzői illetőleg kötetstáblába nyomott kiadói ajánlások őrzik az 1660–1670-es évekből (RMK II. 740/a, 971., 994., 1407.).

További fontos bizonysgot nyerünk az RMK II. 362. jelzetű kötet révén. E könyv, Illésházy Gáspárnak már említett egyik irodalmi alkotása, a Trencsénben 1643-ban kinyomtatott *Viridarium*, mégpedig ennek a szerző által bírt saját példánya. A mű monogramos „possessor”-kötésben maradt ránk. Barna bőrrrel bevont tábláján a következő jelek olvashatók:

CCI		PDT
M	DC	XLIII

Értelmezésük: Comes Casparus Illésházy Perpetuus Dominus [a] Trenchin. 1643.

Más oldalról, de ugyanilyen értelemben bizonyít az a kötet is, amelyet — egykorú kéziratosszerű szerint — *Lósy* Imre esztergomi érsek 1638-ban ajándékozott Illésházy Gáspárnak (RMK III. 1027. 3. pld.). Mindkét adat hiteles tanúság az Illésházynak a XVII. század első felében folyamatos könyvgyűjtéséről.

De vannak még régebbi idevágó bizonyosságaink is. Ilyenek azok az 1595–1601. évi nyomtatott törvényszövegek (*Articuli diaetales*), amelyeket az uralkodó hiteles kiadvány formájában küldetett meg Illésházy Istvánnak, a későbbi nádornak.¹⁷³ Ilyen végül *Mokoschini* Lénártnak Wittenbergben, 1599-ben megjelent s Illésházy Istvánnak ajánlott műve (RMK III. 938.).¹⁷⁴

Úgy véljük, tulajdonképpen célt értünk: fenti adatok révén sikerült az Illésházy-gyűjtemény genealógiáját a XVI–XVII. század fordulójáig közvetlenül is visszavezetnünk.

6. Ha a dubnici bibliotéka könyvanyagát az Országos Széchényi Könyvtár 1869–1875. évi rendszerezésekor nem bontották volna fel elemi részre, ha a téka könyvsorai még ma is összefüggő testet alkotnának, akkor nehézség nélkül lehetne további értékes dokumentációt gyűjtenünk e páratlanul álló könyvgyűjteményünk történeti kialakulásához. Ám ez az adott körülmények között évekre terjedő munkabefektetéssel volna csak lehetséges, s ezért jelen sommás tájékoztatásunk kapcsán el kell tekintenünk tőle.

Úgy gondoljuk azonban, hogy amit fentebb a könyvtár anyagáról s a könyvtárral kapcsolatos személyi vonatkozásokról elmondottunk, így is feljogosít bennünket arra, hogy a dubnici Illésházy-könyvtárt legalább hét nemzedék könyvgyűjtő fáradozása eredményének tekinthessük. S éppen ez az, ami szerintünk a gyűjteménynek kultúrhistoriai jelentőséget ad. Hazai könyvtártörténetünk ugyanis meglehetősen rácsafol a magyar társadalom vélt hagyományörzési hajlamára. Megfigyelésünk szerint a XVI. századtól kezdve nagy számban keletkezett gazdag magánkönyvtáraink (a főúri, nemesi, polgári vagy tudósgyűjtemények egyaránt) általában csak egy-két generáción át maradtak együtt, aztán feloszlottak, szétszóródtak, elvándoroltak ismert vagy ismeretlen új birtokosokhoz. Ma már alig lehet felmutatni olyan magánkönyvtárt, amely a XVIII. századnál régebbi korszakból eredne. A dubnici könyvtár az egyetlen fennmaradt gyűjtemény, amely a humanizmus koráig visszanyúlva a műveltségváltások egész sorát reprezentálja és mély bepillantást enged társadalmunk politikai vezetőrétegének kulturális fejlődésébe.

Jegyzetek

1. A levél eredetije: Országos Levéltár (a következőkben OL), Regnicolaris levéltár, Archivum palatinae archiducis Josephi, Acta Musei, an. 1835. no. 777.
2. Pongrácz, Graf Arnold: *Der letzte Illésházy*. Wien 1884. 16. l.
3. Uo. 2. l.
4. Horváth Mihály: *Magyarország történelme. Új dolgozat*. VI. köt. Pest 1863. 234. l.
5. Domanovszky Sándor: *József nádor élete*. I/1. Bp. 1944. 140 l.
6. Marczali Henrik: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. I. köt. Bp. 1907. 336., 385–386. l.
7. Pongrácz, *i. m.* 9–10. l.
8. Domanovszky, *i. m.* I/2. köt. 15., 40., 185., 218. l.
9. Pongrácz, *i. m.* 7–8. l.
10. Domanovszky, *i. m.* I/2. köt. 115., 118., 123. és 439. l.
11. *Magyar Hírmondó*. 1801. 466. l.
12. Gróf Dessewffy József: *Emlékbeszéd Illésházy István ig. tag felett. = A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei V. köt. 1838–1840*. Buda 1842. 180. l.
13. Dessewffy, *i. h.* 181. l. — Pongrácz, *i. m.* 10–11. l.
14. Dessewffy, *i. h.* 182. l. — Pongrácz, *i. m.* 11. l.
15. Dessewffy, *i. h.* 180. l.
16. Dessewffy, *i. h.* 181. l. — Pongrácz, *i. m.* 10. l.
17. Dessewffy, *i. h.* 183–184. l. — Pongrácz, *i. m.* 13. l.
18. Ld. az 1. jegyzetet.
19. Országos Széchényi Könyvtár (a következőkben: OSZK) Ügyviteli irattár, alapítványi iratok 24.
20. OL Archivum palatinae, Acta Musei, an. 1835: 979. — OSZK Ügyviteli irattár, 1835: 10.
21. Kazinczy Ferenc levelezése. Közléteszi: Váczy János. III. köt. Bp. 1892. 336. l. Nagy Ludovicus: *Notitiae politico-geographico-statisticae regni Hungariae etc.* Tom I.—II. Budae 1828–1829. Ld. az Illésházyknak szóló ajánlást.
22. *Magyar Törvénytár*. Szerk. Márkus Dezső. 1740–1835. évi törvényczikkek. Bp. 1901. 399., 471. l.
23. *Magyar Tudós Társasági Névkönyv 1841-re*. Buda 1841. II. rész. 74–75. l. Újabbkori ismeretek tára. IV. köt. Pest 1852. 425. l.
24. OSZK kéziratár, Fol. Hung. 762.
25. OSZK Ügyviteli Irattár, 1835: 11. és 12.
26. *Magyar Törvénytár*. 1836–1868. évi törvényczikkek. Bp. 1896. 72. l.
27. Mátray Gábor: *A Magyar Nemzeti Múzeum korszakai*. Pest 1868. 21., 24., 35–36. l.
28. Uo. 36., 40. l.
29. Uo. 49. l.
30. Uo. 51. l.

31. Uo.
32. *Pongrácz, i. m.* 14. 1.
33. OSZK Ügyviteli irattár, 1850: 12., 1851: 9, 1854: 46. — *Mátray, i. m.* 82. 1.
34. *Barna Ferdinánd: A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos könyvtárának rendezéséről.* = *Magy. Könyvszle.* 1876. 127—134., 173—183. 1.
35. Uo. 128. 1.
36. *A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene.* Bp. 1902. 6. 1.
37. *Szinyei József: Magyar írók élete és munkái.* I. köt. Bp. 1891. 1376—1379. 1.
38. OSZK kéziratár, Fol. Lat. 29.
39. Uo. Fol. Lat. 30.
40. A Széchényi Ferenc-féle nyomtatott katalógus alapján végzett számítások szerint az eredeti Széchényi-állomány mintegy 13 000 darabra tehető. (Somkuti Gabriella szíves közlése.)
41. *Nagy Iván: Magyarország családai.* I—XI. + pótkötet. Pest 1857—1868.
42. *Nagy Iván, i. m.* V. köt. 228. 1.
43. Ld. a 12. jegyzetet.
44. *Desseffy, i. h.* 170. 1. *Pauler Tivadar: A budapesti m. kir. tudomány-egyetem története.* I. köt. Bp. 1880. 150. 1. Doktorrá avatásának ideje: 1778. dec. 31. Vö. OSZK kéziratár, Fol. Lat. 31. eredeti lapszámozás szerint p. 58.
45. *Desseffy, i. h.* 170—171. 1.
46. OSZK kéziratár, Fol. Lat. 29. Tom. I. f. 180v. és Tom. II. f. 16v.
47. Uo. Tom. I. ff. 7—98. Classis A.
48. Az elemzéshez főleg a következő segédkönyveket használtam: *Lexikon für Theologie und Kirche.* 2. Aufl. Hrsg. von Michael Buchberger. Bd. I—X. Freiburg im Breisgau 1930—1938. (A következőkben: LTK). *Evangelisches Kirchenlexikon.* Hrsg. v. Heinz Brunotte u. Otto Weber. 2. Aufl. Bd. I—III. Register. Göttingen 1961. (A következőkben: EK).
49. A felemlített szerzők munkái a katalógusban az ismertetett repertórium (Fol. Lat. 30.) segítségével találhatók meg.
50. OSZK kéziratár Fol. Lat. 29. Tom. I. ff. 102—180. Classis B.
51. *Störig, Hans Joachim: Kleine Weltgeschichte der Wissenschaft.* 2. Aufl. Stuttgart 1957. 274—275., 328—333., 414—420. 1.
52. *Eckhart Ferenc: A jog- és államtudományi kar története.* Bp. 1936. 34., 81. 1.
53. Uo. 41., 70—71. 1.
54. *Störig, i. m.* 422—430. 1.
55. *Eckhart, i. m.* 61. 1.
56. Uo. 74—79., 155., 163. 1.
57. Uo. 97—101. 1.
58. *A Corpus Jurisra és a Tripartitumra* ld. *Márkus Dezső és Kolosvári Sándor* bevezetőjét a *Magyar Törvénytar* id. kiad. első kötetében (Bp. 1899), különösen a XIX—XLV. 1.
59. Mindezekről *Kosáry Domokos: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába.* I—III. köt. Bp. 1951—1958. Továbbá *Hóman Bálint: Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században.* Bp. 1920. Végül: a Fol. Lat. 30. jelzetű repertóriumban.
60. Fol. Lat. 29. Tom. I. ff. 185—232. Classis C.
61. *Győry Tibor: Az orvostudományi kar története 1770—1935.* Bp. 1936.
62. *Störig, i. m.* 91—94. 1.
63. Uo. 198. 1.
64. Uo. 393. 1.
65. Uo. 387—389. 1.
66. *Győry, i. m.* 24., 50. 1.
67. Uo. 41., 50., 79., 91., 95., 393. 1.
68. Uo. 43—44. 1.
69. Uo. 87—88. 1.
70. Megtalálhatók OSZK kéziratár, a Fol. Lat. 30. repertórium alapján.
71. Uo. Fol. Lat. 29. Tom. I. ff. 234—284. Classis D.
72. *Szentszéchy Imre: A bölcsészettudományi kar története 1635—1935.* Bp. 1935. 321—343. 1.
73. LTK X. 201. 1.
74. *Csapódi Csaba: Két világ határán.* = *Századok.* 1945/1946. 102—106. 1.
75. LTK VI. 593—594. 1.
76. Uo. VII. 616. 1.

77. *Nouvelle biographie universelle* (később: *générale*). Publiée par M. M. Firmin—Didot frères sous la direction de M. le Hoeffler. Tome 36. (Paris 1861). 55—71. l. (A következőkben: NBG). Fol. Lat. 29. Tom. I. Classis D. IV. Nr. 94.
78. *Störig, i. m.* 221—226. l. Fol. — OSZK kéziratár Lat. 29. Tom. I. Classis D. I. 26.
79. *Störig* 325—326. l.
80. Uo. 420. l. OSZK kéziratár, Fol. Lat. 29. Tom. I. Classis D. IV. Nr. 15.
81. *Störig i. m.* 355—357., 415. l.
82. OSZK kéziratár, Fol. Lat. 29. Tom. I. Classis D. IV. Nr. 16.
83. Uo. Nr. 110.
84. Uo. Classis D. II. Nr. 17.
85. Uo. Classis D. I. és D. III.-ban.
86. Uo. Fol. Lat. 29. Tom. II. Classis E—F.
87. *Störig, i. m.* 698. *Hettner*, Hermann: *Geschichte der Deutschen Literatur im achtzehnten Jahrhundert*. Bd. I—II. Berlin 1961. *Kummer*, Friedrich: *Deutsche Literaturgeschichte des neunzehnten Jahrhunderts*. Dresden 1909.
88. OSZK kéziratár, Fol. Lat. 29. Tom. II. Classis E. I., ExI. ff. 3—91.
89. *Fueter*, Eduard: *Geschichte der neueren Historiographie*. München u. Berlin 1911.
90. Uo. 61—69. l.
91. Uo. 106. l.
92. Uo. 289—291. l.
93. Uo. 376. l.
94. NBG 35. köt. 545—547. l.
95. *Wurzbach*, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. IX. Theil. 277—287. l.
96. *Ld. Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár*. I—III. köt. Bp. 1879—1898.
97. *Bartoniek* Emma: *Magyar történeti forráskiadványok*. Bp. 1929. *Kosáry, i. m.*
98. *Apponyi*, Graf Alexander: *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*. I—IV. köt. München 1903—1927. *Szabó Károly — Hellebrant Árpád: Régi Magyar Könyvtár*. III/1—2. Bp. 1896—1898.
99. *Hóman, i. m.*
100. OSZK kéziratár, Fol. Lat. 29. Tom. II. ff. 135—139. Classis Es. III.
101. Uo. Classis E. IV. ff. 145—168.
102. Uo. Classis E. V. ff. 169—179.
103. Uo. Classis E. III. ff. 113—127.
104. Uo. Classis E. II. ff. 74—83.
105. Uo. Classis ER. II. ff. 92—108.
106. Uo.
107. *Kosáry, i. m.* *Szabó Károly, i. m.*
108. *Pongrácz, i. m.* 7. l.
109. *Hettner, i. m.* I. köt. 25—182., 356—415., 408—410., 663—681., II. köt. 316—317., 256—257. l. *Kummer, i. m.* 110—118. l.
110. *Kummer, i. m.* 58—59. l.
111. Uo. 46. l.
112. Uo. 45. l.
113. Uo. 136—149. l.
114. *Hettner, i. m.* II. köt. 312—321. l.
115. OSZK kéziratár, Fol. Lat. 29. Tom. II. ff. 234—299.
116. Uo. ff. 301—353.
117. Uo. Fol. Lat. 31. f. 2—2v. *Bucszánszky* bevezetője.
118. *Horváth Ignác: A Magyar Nemzeti Múzeum ősnymtatványai*. Bp. 1895.
- 119.—121. Nem magyar szerzők művei.
122. *Szabó Károly, i. m.* *Sztripszky* Hiador: *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I—II. kötetéhez*. Bp. 1912.
123. *Makar*, Andreas: *Philosophia a(b) Adamo Illieshazy . . . Tyrnaviae* 1656.
124. *Illyésházy*, Caspar: *Viridarium*. (Trencsén) 1643. — *Schnützer*, Jacobus: *Comet-Stern Predigt . . .* (Szeben) 1681.
125. OSZK kéziratár, Fol. Lat. 28. *Bucszánszky* animadversioját ld. f. IV.
126. *A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának címjegyzéke. XII. Codices manu scripti Latini*. Vol. I. Codices Latini medii aevi. Recensuit: Emma Bartoniek. Budapestini 1940.

127. Ezzel a kérdéssel külön tanulmányban készülök foglalkozni.
128. Valamennyit ld. OSZK kéziratár, Fol. Lat. 28.
129. Az OSZK kéziratárában őrzött Illésházy-eredetű „kéziratok” a következő jelzetek alatt találhatóak: Oct. Hung. 87., Quart. Hung. 280., Fol. Hung. 104., Quart. Slav. 64. Oct. Lat. 13., 181.; Quart. Lat. 76., 316., 402., 408., 661., 671., 716., 845., 855., 1102; Fol. Lat. 1495., 2271., 2336., 2438., 2914.
130. OSZK kéziratár, Fol. Lat. 29. Tom. II.
131. Uo. ff. 323—330v.
132. Uo.
133. Uo. ff. 335—341.
134. Uo. ff. 313—315v.
135. *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*. Begründet von Ulrich Thieme u. Felix Becker. Bd. 32. Leipzig 1938. 145. l.
136. Uo. 32. köt. 527—529. l.
137. Uo. 21. köt. 457. l.
138. OSZK kéziratár, Fol. Lat. 29. Tom. II. f. 313v.
139. Van ugyan nyoma annak, hogy Illésházy Antal, István grófnak 1799-ben csatatéren elesett öccse is gyűjtött könyveket, de ez a gyűjtés tekintve nevezettnek ifjú korát, nem lehetett még számottevő. OSZK kéziratár, Fol. Lat. 29. Tom. I. f. 16. Halálára uo. Fol. Lat. 1470.
140. OSZK kéziratár, Fol. Lat. 27.
141. Uo. f. 202v.
142. Erre vallanak az OSZK ősnymtatvány-gyűjteményében őrzött Inc. 59., 76., 87/d., 101., 168., 334. jelzetű művek régi possessor-bejegyzései.
143. V. ö. OSZK kéziratár, Fol. Lat. 27. ff. 259—270. és Fol. Lat. 29. Tom. II. ff. 323—330., 335—341.
144. Uo. Fol. Lat. 27. ff. 285—292.
145. Uo. Cod. Lat. 148. és 294. V. ö. *Bartoniék, Codices Latini* 125., 271—272. l.
146. Nagy Iván, *i. m.* V. köt. 224., 228. l. Pongrácz, *i. m.* 2—3. l.
147. *Bartoniék, Codices Latini* 125., 272. l.
148. Nagy Iván, *i. m.* V. köt. 224. l.
149. Kiegészítéseink és módosításaink támpontjait ld. Pongrácz, *i. m.* 2. l., Károlyi Árpád: *Illésházy István hűlenségi pöre*. Bp. 1883. 17. l. és *Gr. Illésházy István nádor följegyzései* 1592—1603. Pest 1863. = *Momumenta Hungariae Historica* II. 7. VIII. 1. — Felhasználtuk az OL Batthyány-család levéltárában (P. 1313. Genealógiák 149. sz. ff. 32., 47., 48. és 111.) őrzött Illésházy-genealógiákat, de bizonyos fenntartással, mivel III. Ferenc és IV. Ferenc közé beiktatott nemzedéket (II. István, és II. Tamás) nem létezettnek tartjuk.
150. Nagy Iván, *i. m.* XI. köt. 202. l. Kubinyi Miklós: *Bethlenfalvi gróf Thurzó Imre 1598—1621*. Bp. 1888. 139—141. l.
151. Erdélyi Aladár: *Régi magyar családi hibizománnyok története és joga (1542—1852)*. I. köt. Bp. 1912. 173—175. l.
152. OSZK kéziratár, Fol. Lat. 27. f. 287v. és Fol. Lat. 28. f. 3.
153. OL Múzeumi Levéltár, Városi és kamarai iratok: Fol. Lat. 921. XIV. a.
154. Ld. az alfabetikus részben F (Franciscus) és P (Petrus) alatti névsorban, a helyrajzi részben 53. sz. a.
155. OSZK, régi és ritka gyűjtemények tára.
156. *Színnyei, i. m.* V. köt. 61. l.
157. *Gr. Illésházy István nádor följegyzései* 1592—1603. Pest 1863. = *Monumenta Hungariae Historica* II. 7.
158. *Károlyi, i. m.* 18. l.
159. *Színnyei, i. m.* V. köt. 58—60. l.
160. Zoványi Jenő cikkei a *Theologiai Lexikon* részére. Bp. 1940. 201—202. l.
161. Erre vall *Stellanovic* Christophorusnak Illésházy Györgyhöz intézett ajánlása a *Novi Stratagematis... narratio*. Cracoviae 1660. c. munkában. OSZK kéziratár, Fol. Lat. 31. f. 31. Illésházy Gábor lengyel feleségéről: Nagy Iván, *i. m.* V. köt. 227. l. Ellenreformációs tevékenységükről: Károlyi János: *A trencsényi vár*. Trencsén 1910. 89., 108—109., 115—119. l.
162. OSZK kéziratár, Quart. Lat. 316., Fol. Lat. 2336.
163. Ld. a 157. jegyzetet.

- 164. RMK I. 689.
- 165. RMK II. 632.
- 166. RMK II. 858.
- 167. RMK II. 564.
- 168. RMK II. 610.
- 169. OSZK kéziratár, Fol. Lat. 2914/I–II.
- 170. Uo. Quart. Hung. 280., Oct. Hung. 87.
- 171. Uo. Fol. Lat. 2271. Quart. Lat. 76., 671. Oct. Lat. 181. Fol. Lat. 2438. Quart. Lat. 408.
- 172. Uo. Quart. Lat. 402., 661., 855. és 1102.
- 173. OSZK régi és ritka könyvek gyűjteménye: RMK III. 847/a, 895/a, 914/a, 832/a és 971/a.
- 174. Uo. 2. példány.

Die Illésházy-Bibliothek

Ein Kapitel aus der Bestandsentwicklung der Széchényi-Nationalbibliothek

J. BERLÁSZ

Die Abhandlung befasst sich mit einer alten berühmten Privatbibliothek, die in der ersten Hälfte des vergangenen Jahrhunderts als Geschenk zur Széchényi-Nationalbibliothek kam. Der Verfasser hat zwei Anliegen: er möchte einerseits den in Vergessenheit geratenden Bestand der Sammlung vorstellen bzw. die geschichtliche Entwicklung der Bibliothek erläutern und andererseits ihre kulturhistorische sowie bibliographisch-bibliophile Bedeutung würdigen.

Das erste Kapitel bringt als allgemeine Einführung eine Beschreibung der Umstände, die zur Schenkung der Sammlung führten, Wissenswertes über den Stifter Graf István *Illésházy* und informiert über das Schicksal der Sammlung, die zum Besitz der Széchényi-Nationalbibliothek wurde. Hierzu werden folgende Faktoren genannt: *Illésházy* (1762–1838) war einer der reichsten ungarischen Aristokraten und Grundbesitzer von riesigen Herrschaftsgütern im ehemaligen Oberungarn (heutige Slowakei). Nach Abschluss seiner Hochschulstudien promovierte er als Doktor der Philosophie und der Rechtswissenschaften. Als Anhänger der Aufklärung hatte er Verbindung zur Freimaurerbewegung. Auch im politischen Leben des Zeitalters Napoleons und Metternichs spielte er eine aktive Rolle. Begeistert unterstützte er den sich entfaltenden ungarischen Kulturnationalismus. Als letzter Nachkomme seiner Familie vermachte er im Jahre 1835, kurz vor seinem Tode, der Széchényi-Nationalbibliothek seine berühmte Schlossbibliothek in Dubnic (Komitat Trencsen). Die Nationalbibliothek nahm das reiche Geschenk sehr erfreut entgegen, obzwar der Verdienst des freigebigen Aristokraten im Gesetz des ungarischen Landtags verewigt wurde.

Die Sammlung wurde noch im gleichen Jahre nach Budapest gebracht; aufstellen und ordnen konnte man sie jedoch vorerst nicht, da im damaligen Bibliotheksgebäude nicht genügend Magazinraum vorhanden war. Mehr als zehn Jahre vergingen, bis im Jahre 1846 das heutige Gebäude des ungarischen Nationalmuseums fertiggestellt war, in dem auch die Széchényi-Nationalbibliothek ihren Platz bekam. So wurde – Ende der vierziger Jahre – die Aufstellung der *Illésházy-Bibliothek* möglich, aus Arbeitskräftemangel jedoch konnte sie jahrzehntelang nicht katalogisiert werden.

Gábor Mátray, der Leiter der Nationalbibliothek wünschte, die wertvolle Sammlung zusammen mit anderen Privatbibliotheken als Sondersammlung aufzustellen. Das gelang jedoch nicht; da im Jahre 1870 das ungarische Ministerium für Unterrichtswesen für die Széchényi-Nationalbibliothek die Einführung des sog. Münchner Bibliotheksverwaltungssystems verfügte, das zwangsläufig mit der Auflösung der Sondersammlungen und ihrer Eingliederung in die fachwissenschaftlichen Kategorien verbunden war.

Das zweite Kapitel erläutert die Angaben über den Umfang der *Illésházy-Bibliothek*, überprüft ihre Zusammensetzung und gibt eine Wertschätzung der Bibliothek. Als Grundlage dienen zwei Original-Bestandsaufnahmen. Eine der beiden inventarisiert den Bestand der

Jahre 1792—1799, die andere ist eine Widerspiegelung des Bibliothekszustandes in den Jahren 1806—1832. Die Überprüfung musste sich vorzugsweise auf das letztere Akzessionsverzeichnis stützen, da hierin auch der frühere Bestand der Bibliothek verzeichnet ist. In Anbetracht des komplizierten und unklaren Inventarisierungsverfahrens der Akzessionsverzeichnisse jedoch mussten alle statistischen Erhebungen und qualitativen Wertschätzungen mit grosser Vorsicht aufgestellt werden.

Andererseits konnte wegen des grossen Bestandsumfanges (das erwähnte zweite Akzessionsverzeichnis umfasst 7 Foliobände) von einer individuellen Beschäftigung mit den einzelnen Bänden der Bibliothek nicht die Rede sein. Das heisst, der Verfasser musste eine Methode finden, die es über die wissenschaftlich-fachliche Klassifizierung der Sammlung hinaus möglich machte, repräsentative Werke auszuwählen, die geeignet waren, die literarische und wissenschaftsgeschichtliche Bedeutung des Materials, auch in Hinsicht auf die ungarische kulturgeschichtliche Entwicklung, zum Ausdruck zu bringen.

Bei der quantitativen Einschätzung stellte sich heraus, dass die Illésházy-Bibliothek in ihrer vollkommensten Form um 1832 fast 6000 Werke in ungefähr 8000 Bänden umfasste. Dieser Bestand setzte sich zusammen aus 93,9% gedruckter Bücher, 3,4% Atlanten und Landkarten, 1,9% Inkunabeln und Rara sowie 0,8% Handschriften. Der Buchbestand umfasst fünf Wissenschaftsgebiete: Religion, Rechtswissenschaft, Medizin, Philosophie und Philologie. Die Bibliothek war also dem damaligen Stand der Kultur entsprechend eine universale Sammlung, d. h. sie erstreckte sich auf alle damals bekannten Gebiete der Wissenschaften, sowie auf die damalige Produktion der sich ausserhalb der Wissenschaften entwickelnden Belletristik. Die sog. Fachgruppe „Philologie“ umfasste weniger sprach- und literaturwissenschaftliche Werke, eher Literatur sui generis, Werke der Poesie, Dramen- und Romanliteratur.

Unterteilt nach den einzelnen Fachgruppen bringt der Verfasser eine Übersicht über wissenschaftliche Werke der Sammlung, aufgeschlüsselt prozentual in 1. chronologische Einteilung nach Jahrhunderten 2. geographische Ursprungsorte nach Ländern und den wichtigsten Druckerorten und 3. sprachliche Gliederung.

Mit diesen Angaben versucht der Verfasser einerseits den Prozess der geschichtlichen Entwicklung der Bibliothek zu motivieren und andererseits Grösse und Kraft der kulturellen Einflüsse, denen die ungarische Kultur unterlag, zu bewerten. Über diese quantitativen Beurteilungsmaßstäbe hinaus bringt das zweite Kapitel auch eigene qualitative Einschätzungen. Innerhalb der grossen Fachgruppen ist der Verfasser sorgfältig bemüht, Teilwissenschaften und Disziplinen zu erschliessen und ihre wissenschaftsgeschichtlichen Vertreter vorzustellen, um zu veranschaulichen, inwieweit die Illésházy-Sammlung den Prozess der Entfaltung der europäischen bzw. ungarischen Wissenschaftsliteratur widerspiegelt. In der Fachgruppe Theologie z. B. zeigt sich in den Buchtiteln der Kampf der Aufklärung bzw. des Absolutismus mit dem barocken Jesuitismus. In der Rechtswissenschaft kommt der Einfluss der aufgeklärten Rechtsideen auf die Universitätslehre, die Gesetzgebung und die Rechtssprechung zum Ausdruck sowie der parallel mit der Kapitalverbindung des wirtschaftlichen Lebens verlaufende Übergang der traditionellen Jurisprudenz in die moderne Staats- und Rechtswissenschaft. In der Fachgruppe Medizin zeigt sich der Wettstreit zwischen den modernen wahren wissenschaftlichen Bestrebungen und den pseudowissenschaftlichen Richtungen. Die Gruppe Philosophie veranschaulicht den Übergang der alten Naturwissenschaftsphilosophie zu Grundlagenwissenschaften, angewandten Wissenschaften und praktischer Technologie. In der Gruppe Philologie schliesslich zeigt sich die teilweise Abwendung von den wissenschaftlichen Kultur der Aufklärung und die mächtige Emanzipation der poetischen Künste.

Neben dem allgemeinen Buchbestand bringt das Kapitel auch mit zahlreichen Abbildungen eine genaue Information über die Inkunabeln und Rara der Sammlung sowie über die Handschriften, unter denen sich mehrere mittelalterliche Kodizes und auch ein Corvin-Kodex (*Ranzanus: Epitome rerum Hungaricarum*) befinden, weiterhin informiert es über den kartographischen und graphischen Teil, in dem auch Stiche von *Jacopo Strada*, *David Teniers* und *Johann Ulrich Kraus* enthalten sind.

Das dritte Kapitel rekonstruiert gestützt auf biographische, genealogische und schulungsgeschichtliche Angaben, sowie auf autographische Notizen aus einzelnen Stücken der Illésházy-Sammlung den geschichtlichen Prozess der Gestaltung der Dubnicer Bibliothek. Die Bibliothek ist das Ergebnis der Sammlertätigkeit von sieben Generationen, ihre ersten Anfänge liegen zwischen dem 16. und 17. Jahrhundert. Abschliessend soll betont werden, dass zum Zustandekommen der Sammlung eine andere alte ungarische Aristokratenfamilie beigetragen hat, u. z. die teilweise Erwerbung der humanistischen Bibliothek des Grafen Thurzó.